АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ - 1980

4

Scanned with ACE Scanner

1954-чү илдән чыхыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1980

№ 4 (108)

МҮНДӘРИЧАТ

Методика

Ә. Әфәндизадә—Фонетик тәһлилин методикасы . . . 3

Ә. Кәлбәлијев—Нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлил 13

Т. Рзајев—Ирићәчмли әсәрләрин мәнимсәдилмәси принсипләри 19

С. Әлијев—Әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәнилмәсиндә мүгајисә пријомундан истифадә 25

Тәчрүбә трибунасы

М. Гасымов—Бәдии тәһлил вә шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәсәләләри . . . 33

Ф. Хубанов—Әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләрин апарылмасынын бә'зи мәсәләләри 37

Ш. Мәммәдов—Мәктәб әдәбијјат музејиндә фолклор експозисијасынын тәшкили 43

М. Ағајев—Әдәбијјат дәрнәкләри васитәсилә шакирдләрин һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси 51

Һ. Оручов—Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә едилән «талмача-тапшырыг» һаггында 58

Б. Нәчәфов — Чүмләнин гурулушуна көрә тәһлилинә даир 60

Дидактик материаллар

Фе'лләрин синонимлији 63

Бәдии әсәрләрин дили

Ә. Әлијев—М. Ә. Сабирин дилиндә жаргонизмләр . . 65

Нәзәри гејдләр

Р. Новрузов—Азәрбајчан дили һаггында дост сөзү . . 68

М. Мирзәлијева—Ол(маг), ет(мәк), елә(мәк) фе'лләринин мүстәгиллик хүсусијјәти 71

Т. Халисбәјли—Фүзули вә шифаһи халг әдәбијјаты . 75

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 78

Иш јолдашларымыз

Методист мүәллим 85

Консултасија

Суаллара чаваб 90

* * *

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1980-чи илдә дәрч едилмиш материаллар . . . 93

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1980-чи ил.

Scanned with ACE Scanner

ФОНЕТИК ТӘҺЛИЛИН МЕТОДИКАСЫ

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору

1. Фонетиканын тәдриси системиндә фонетик тәһлилин јери вә әһәмијјәти.

Мәктәб тәчрүбәсиндә, еләчә дә ана дилинин тәдриси методикасына даир әсәрләрдә узун илләрдән бәри фонетик тәһлил грамматик тәһлилин үзви бир һиссәси вә онун нөвләриндән бири һесаб едилмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, онунла әлагәдар олмушдур ки, орта мәктәбләрдә ана дили курсу, башлыча олараг, грамматика курсу кими гијмәтләндирилмишдир. 1971-чи илләдәк нәшр олунмуш Азәрбајчан дили дәрсликләринин «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» адландырылмасы да, көрүнүр, мәһз бу сәбәбдән ирәли кәлмишдир.

Бәс нә үчүн фонетик тәһлилә грамматик тәһлилин бир нөвү кими бахмаг дүзкүн дејил? Азәрбајчан дили тәдрисинин мүкәммәл елми әсаслар әсасында гурулдуғу индики мәрһәләдә бу суалын чавабы чох ајдындыр. Һазыркы тәдрис програмында Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәркиб һиссәси бир нечә бөлмәдән—лексика, фонетика, сөз јарадычылығы, грамматика бөлмәләриндән ибарәтдир. Ајдын мәсәләдир ки, бу бөлмәләрдән һәр биринин өз спесификасы, өз әһатә даирәси вардыр. Белә ки, мәсәлән, лексика дилин лүғәт тәркибини, сөзләрин мүхтәлиф үслуби инчәликләрини өјрәнир; фонетика дилин сәс системини, грамматика сөзләрин дәјишмәси вә чүмләдә бирләшмәси гајдаларындан вә с. бәһс едир. Елә буна көрәдир ки, дилчилијин һәмин шө'бәләриндән һәр биринә аид лингвистик тәһлилин дә мәгсәди вә характери бир-бириндән фәргләнир. Фонетик тәһлил сөзүн мәһз фонетик гурулушуну өјрәнмәјә, сөзүн тәләффүзү илә јазылышы арасындакы сәс-һәрф мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт етдији

һалда, грамматик тәһлил сөзүн морфем тәркибини, чүмләнин гурулушуну өјрәнмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Елә буна көрәдир ки, фонетик тәһлили грамматик тәһлилин бир нөвү кими изаһ етмәк диггәтини ики мүһүм шө'бәсини—фонетика вә грамматиканы бир-бирилә ејниләшдирмәк демәкдир.

2. Фонетик тәһлилдән истифадә саһәсиндә мүшаһидә едилән башлыча нөгсанлар вә бунлары доғуран сәбәбләр.

Фонетик тәһлилдән истифадә саһәсиндә һәлә дә мәктәбләримиздә бир сыра көклү нөгсанлара јол верилир. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Мүәллимләримизин әксәријјәти фонетик тәһлилдән, демәк олар ки, јалныз фонетика бәһсинин тәдриси заманы истифадә етмәклә мәһдудлашыр, онлар Азәрбајчан дили тә'лиминин сонракы мәрһәләләриндә тәһлилин бу нөвүндән ја һеч истифадә етмир, ја да она дәрс просесиндә тәсадүфдән-тәсадүфә јер верирләр. Чох тәәссүфләндиричи һалдыр ки, һәтта бир сыра габагчыл вә тәчрүбәли мүәллимләрин дә иш системиндә бу нөгсан ачыг-ашкар шәкилдә өзүнү көстәрир; бир нечә илдән бәри дәрсләрдә апарылан мүшаһидәләрин, мүәллимләрлә фәрди сөһбәтләрин вә анкет сорғусу материалларынын тәһлили буну ајдын сүбут едир. Бәс бу нөгсаны доғуран башлыча сәбәбләр һансылардыр? Тәдгигат көстәрир ки, һәмин нөгсаны, бә'зи методистләрин дүшүндүјү кими, јалныз субјектив сәбәбләрлә бағламаг доғру дејил. Бир һалда ки, гејд етдијимиз нөгсан, әкәр тә'бир чаизсә, күтләви характер дашыјыр, демәк, о, мүәјјән објектив сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бу сәбәбләр ашағыдакылардан ибарәтдир: бир чоху һәлә дә фонетик тәһлилин апарылмасында формализмдән јаха гуртара билмәмишләр. Онлар бу саһәдәки ишин, нечә дејәрләр, ән јүксәк зирвәсини шакирдләри фонетик тәһлилин техникасына јијәләндирмәкдә көрүрләр. Тәһлил үчүн дидактик материалын мәгсәдәмүвафиг шәкилдә сечилмәсини гәтијјән нәзәрә алмырлар; мәсәлән нәзәрә алмырлар ки, һәмишә фонетик тәһлили јазылышы илә тәләффүзү фәргләнмәјән сөзләр үзәриндә апармаг (мәсәлән, **дәниз, гатар, сүлһ, мүһарибә вә с.**) шакирдләрә јени бир шеј өјрәтмир, онларда тәләффүз вә орфографик вәрдишләрин инкишафына әһәмијјәтли бир тә'сир көстәрмир. Елә буна көрәдир ки, тәһлил һәтта шакирдләр үчүн марагсыз олур.

2. Мүәллимләримизин бир чоху һәлә дә Азәрбајчан дилиндән систематик курсда фонетик тәһлилдән истифадәнин али мәгсәди олан сәс-һәрф мүнасибәтләрини, сөзүн јазылышы

илә тәләффүзү арасындакы, орфографик гајдаларла орфоепик гајдалар арасындакы фәргләри мәнимсәтмәкдә мәһз лингвистик тәһлилин бу нөвүнү, онун мүстәсна әһәмијјәтини, көрүнүр, кифајәт дәрәчәдә гијмәтләндирмирләр. Бу исә ачыг десәк, бә'зи објектив вә субјектив сәбәбләрлә бағлыдыр. Бунлардан ашағыдакылары көстәрмәк олар.

а) Әсас сәбәбләрдән бири будур ки, IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәртиби принсипләриндә фонетик тәһлилдән мүнтәзәм истифадә олунмасы нәзәрдә тутулмамышдыр. Елә буна көрәдир ки, хүсусән VI—VIII синифләрин дәрсликләриндәки чалышмалар системиндә фонетик тәһлилә даир һеч бир тәләб нәзәрә чарпмыр.

б) Дикәр мүһүм сәбәб фонетик тәһлилин сәмәрәлилијини вә фајдалылығыны тә'мин едән амилләрә истинад едилмәмәси илә әлагәдардыр. Бу амилләр һаггында бир гәдәр сонра бәһс едиләчәк.

3. Башлыча нөгсанлардан бири дә фонетик тәһлил үчүн дидактик материалларын дүзкүн сечилмәмәсиндә өзүнү көстәрир. Белә ки, бә'зи мүәллимләр һәлә дә фонетик тәһлили чүмлә үзәриндә апармаға чәһд көстәрирләр; шакирдә бир нечә сөзлү чүмлә вериб, фонетик тәһлил етмәји тәләб едирләр. Һеч бир методик әдәбијјатда изи белә олмајан бу «ән'әнә», көрәсән, мәктәбләримизә һарадан јол тапмышдыр? Ахы фонетик тәһлилин чүмлә илә, синтактик ваһидләрлә нә әлагәси? Лингвистик тәһлилин бу нөвү, чүмләнин јох, сөзүн фонетик гурулушуну өјрәнмәјә хидмәт едир. Буна көрә дә фонетик тәһлили јалныз сөз үзәриндә апармаг тәләби гаршыја гојула биләр. Әлбәттә, шакирдә фонетик тәһлили чүмләдәки, һәтта бүтөв мәтндәки тәк-тәк сөзләр үзәриндә дә апармағы тәклиф етмәк олар. Мәтнин комплекс тәһлилиндә мәһз белә етмәк лазым кәлир. Лакин ајдын мәсәләдир ки, бу һеч дә фонетик тәһлили чүмлә үзәриндә апармаг демәк дејил.

Фонетик тәһлил үчүн дидактик материалын сечилмәсиндә башга бир чидди нөгсан өзүнү онда көстәрир ки, бир гәдәр бундан әввәл гејд етдијимиз кими, мүәллим чох заман тәһлил үчүн тәсадүфи сөзләр верир; тәһлилин еффективлијини тә'мин етмәк бахымындан онлары (сөзләри) мәгсәдәујғун шәкилдә сечмәјә лазыми диггәт јетирмир. Нәтичәдә тәһлил заманы шакирдләрин мүстәгил фикри әмәлијјат апармаг потенсиалына истинад едилмир. Фикримизи конкрет мисалларла әсасландырмаға чалышаг. Белә бир експеримент апардыг:

Бир нечә мәктәбин ики IV вә ики V синифләриндән (паралел синифләрдән) әввәлинчиләри (IV«А», V«А») контрол, сонракылары (IV «Б», V «Б») исә експериментал синиф кими ајырдыг. Һәр синифдә 3—4 сөз үзәриндә фонетик тәһлил апарылмасыны планлашдырдыг. Контрол синифләрдә сөзләри сечмәји мүәллимин өһдәсинә бурахдыг. Експериментал синифләрдә исә тәһлили ашағыдакы сөзләр үзәриндә апармағы нәзәрдә тутдуг.

IV синифдә: зәиф, мотор, тогга, комбајн
V синифдә: нефтчиләр, аилә, муаличә, мәәттәл.

Контрол синифләрдә мүәллимин тәһлил үчүн сечиб вердији сөзләрин (мәсәлән, китаб, сәдагәт, сүлһ, сәјаһәт, октјабр, фестивал, јарыш, пиман вә с.) әксәријјәти јазылышы тәләффүзүндән фәргләнмәјән сөзләрдән ибарәт иди. Одур ки, шакирдләр һәмин сөзләри чидди чәтинлик чәкмәдән (мүәллимин истигамәтверичи суалларына истинад едәрәк) тәһлил етдиләр. Бу заман, демәк олар ки, һеч бир мүбаһисәли мәсәлә гаршыја чыхмады. Експериментал синифдә исә, әксинә, тәһлил бүтүн синфин фикри фәаллығы шәраитиндә апарылды.

Контрол вә експериментал синифләрдә апарылан ишин мүгајисәси көстәрди ки, дидактик материалын мәгсәдәмүвафиг шәкилдә мүәјјән принсипләр үзрә (бу барәдә бир гәдәр сонра данышачағыг) сечилмәси фонетик тәһлилин еффектлијинә, тәһлил заманы шакирдләрдә мүстәгиллијин инкишафына мүстәсна дәрәчәдә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Әлбәттә, апардығымыз експериментләрин мәгсәди фонетик тәһлилин еффективлијиндә јалныз дидактик материалын ролуну мүәјјәнләшдирмәклә мәһдудлашмамышдыр. Әслиндә, артыг чохдан сүбут олунмушдур ки, дидактик материалын кејфијјәти тә'лимин кејфијјәтини мүәјјән едән амилләрдән биридир. Лакин бу мәсәлә индијәдәк, көрүнүр, мүәјјән мүлаһизәләрә көрә фонетик тәһлилә шамил едилмәмишдир.

2. Фонетик тәһлил үчүн дидактик материал сечмәјин башлыча принсипләри.

Фонетик тәһлил үчүн дидактик материал сечмәклә ашағыдакы принсипләри әсас тутмаг мәгсәдәујғун һесаб олунур.

1) Фонетик тәһлил үчүн чүмлә вә ја сөз бирләшмәләри

дејил, јалныз ајры-ајры сөзләр сечилмәлидир. Белә сөзләр һәм лексик материал кими, һәм дә чүмлә вә ја бирләшмә дахилиндәки мүвафиг сөзләри көстәрмәклә (нишанламагла) тәгдим олуна биләр.

2) Сечилән сөзләр, ән чох, ики вә даһа чох һечалы сөзләрдән ибарәт олмалы вә онларын фонетик тәркибинин рәнкарәнклији нәзәрә алынмалыдыр. Бу бахымдан, мәсәлән, **јол, кәнд, ев,** јахуд **лаләләр, нәнә, дәрә, бүлбүл** вә с. кими сөзләр сечмәк мәсләһәт көрүлүр. Чүнки бунларда, көрүндүјү кими, ејни саит вә самитләрин тәкрары вә ја онларын кәмијјәтчә азлығы фонетик тәһлилин еффектлијинә мәнфи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, 7 сәсдән ибарәт **олан лаләләр** сөзүндә, әслиндә, дөрд сәс (л, ә, а, р), 4 сәсдән ибарәт **нәнә** сөзүндә исә ики сәс (н, ә) иштирак едир.

3) Фонетик тәһлил үчүн сечилән дидактик материал садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдән, еләчә дә онларын мүхтәлиф формаларындан ибарәт ола биләр. Мәсәлән, **аилә, аиләли, аиләни, аиләдән, аиләләр; ишләдир, ишләјәчәкләр** вә с.

Фонетик тәһлил үчүн, әсасән, елә сөзләр сечмәк лазымдыр ки, онларын јазылышы тәләффүзүндән аз-чох фәргләнсин, даһа доғрусу, һәмин сөзләрин фонетик тәһлили онларын јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасындакы мүнасибәти ашкара чыхармағы тә'мин етсин. Бу бахымдан сечилән дидактик материалы характеринә көрә ики јерә бөлмәк олар:

а) дүзкүн јазылышы әдәби тәләффүзүндән фәргләнән сөзләр: мәсәлән, зәиф—[зәјиф], чамаат [чамат], муаличә [маличә], мејдандан [мејданнан] вә с. б) дүзкүн јазылышы әдәби данышыг дилиндәки тәләффүзүндән фәргләнән сөзләр: мәсәлән, **стансија** [истансија], **бригадир** [биргадир] вә с. Бунлардан һәр бирини, јәгин ки, бир гәдәр кениш изаһ етмәјә еһтијач дујулур.

Биринчи гисмә дахил олан сөзләр фонетик тәһлил үчүн дидактик материалын сечилмәсиндә әсас вә һәлледичи јери тутур. Бунлар әдәби дил бахымындан јазылышы дүзкүн тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшмәјән сөзләр адланыр. Белә сөзләрин сечилмәсиндә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинин, дидактиканын асандан чәтинә принсипинин чидди сурәтдә нәзәрә алынмасы чох вачибдир. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, һәмин гисмдән олан сөзләрин јазылыш вә тәләффүзчә фәргләнмәси мүхтәлиф дәрәчәдә вә мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү

Scanned with ACE Scanner

көстәрир. Мәсәлән, **хәстә, тогга, мотор** сөзләринин јазылышы
онларын тәләффүзүндән јалныз бир садә елементинә көрә
(дәрк олунмасы әсан шәкилдә олан) фәргләнир, белә ки, **хәстә**
сөзүндә **т** һәрфи [д] кими, **тогга** сөзүндә икинчи г һәрфи [к']
кими, **мотор** сөзүндә исә әввәлинчи **о** һәрфи [а] кими тәләф-
фүз олунур. Һалбуки **аилә, мааш, мүаличә, радио, нефтчиләр,**
батлајыр, көзләјирәм, тәәччүб, пионер вә с. сөзләрдә һәмин
фәрг өзүнү бир гәдәр мүрәккәб шәкилдә көстәрир: белә ки,
аилә сөзүндә ики саит арасына бир битишдиричи (j) самити
әлавә олунур: [а j илә], **мааш** сөзүнә ики а саити бир узун [á]
кими [ма́ш] тәләффүз олунур, **нефтчиләр** сөзүндә үч кар самит
бир-биринин ардынча кәлдији үчүн онлардан бири—т самити
тәләффүзүндән дүшүр вә с. Бә'зән һәтта даһа мүрәккәб про-
сесләр дә гаршыја чыха билир; мәсәлән, **пионер** сөзүндә ики
саит арасына бир [j] сәси (битишдиричи j самити) артыры-
лыр, о саити [а] кими, и саити исә гыса (редуксија һадисәсинә
уграјараг) тәләффүз олунур—[пиjәнер]. Башга бир мисал.
Достлуг сөзүндә үч саит бир-биринин јанында кәлдији үчүн
онлардан бири (т самити) тәләффүздән дүшүр, сөзүн сонун-
дакы г һәрфи исә [х] вә ја [г] кими тәләффүз олунур —
[достлух]. Бүтүн бунлар фонетик тәһлил үчүн дидактик мате-
риал сечәркән мүәллимдән һәмишә диггәтли олмагы, һәр сөзү
әввәлчәдән өлчүб-бичмәји тәләб едир.

Икинчи гисмә дахил олан сөзләр, әслиндә, фонетик јазы-
лыша малик олан, лакин јазылышы илә тәләффүзү адиданы-
шыг дили бахымындан фәргләнән сөзләрдир. Азәрбајчан дили
мүәллими шакирдләрә һәмин сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү
өјрәдәркән онларын мәһз дүзкүн јазылышыны әсас тутмалы-
дыр; белә сөзләрин јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасын-
да фәрг олмадығыны өјрәтмәлидир. Бу, шакирдләри һәм
һәмин сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә јијәләндирмәк, һәм дә
бундан сонра (дүзкүн тәләффүзә јијәләндириләндән сонра)
ејни сөзләрин јазылышына даир вәрдишләри мөһкәмләндир-
мәк бахымындан сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бе-
лә сөзләрә вә онларын јанлыш тәләффүзүнә аид ашағыдакы
нүмунәләри көстәрмәк олар:

дүзкүндүр:	сәһвдир:
стансија	[ист]ансија
стәкан	[ист]әкан
шкаф	[ишк]аф
план	[пыл]ан
платин	[пыл]атин
бригадир	[бир]гадир
гранат	[гыр]анат—рус сөзүдүр
графин	[гыр]афин
сәдр	сә[дир]
мәшһур	[мәһшур]
лајиһә	[лаһијә]
кирпик	[киприк] вә с.

Мисаллара диггәт јетириләрсә, ајдын етмәк чәтин дејил
ки, онларын әдәби тәләффүзүнә хәләл кәтирән сәбәбләр бир
гисминдә протеза (сөз әввәлинә саитин артырылмасы), бир
гисминдә епентеза (сөз ортасына саитин артырылмасы), бир
гисминдә исә метотеза (сәсләрин јер дәјишмәси) һадисәсинин
баш вермәси илә әлагәдардыр.

Јерли шивә шәраитиндә шакирдләрин нитгиндә һәмин
типли сөзләрин даһа рәнкарәнк хүсусијјәтләрә малик олмасы-
на тәсадүф едилир. Мәсәлән, чораб — ч[у]раб, чобан —
ч[у]бан, әјри — ә[к]ри, дүјү — [дүкү], ачар — [һачар],
дәвә —[девә] вә с.

Бүтүн бу типли сөзләр дә фонетик тәһлилә даир дидактик
материалын мүәјјән һиссәсини тәшкил етмәлидир.

Јазылышы јалныз ади данышыг дилиндәки тәләффүзүнә
көрә фәргләнән сөзләрин фонетик тәһлилини апараркән онла-
рын јанлыш тәләффүзү илә дүзкүн тәләффүзү арасындакы
фәргә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк дә тәчрүбәдә јахшы
нәтичә верир. Мәсәлән, шакирд **бригадир** сөзүнү сәс-һәрф тәр-
киби бахымындан ајдынлашдыраркән гејд едир ки, бу сөз
[биргадир] шәклиндә, јә'ни **бр** самитләри арасына бир **и** саи-
ти артырмагла да тәләффүз олунур, лакин бу, сәһвдир. Јахуд,
чобан сөзү јазылдығы шәкилдә тәләффүз олунур, лакин би-
зим бир чохумуз һәмин сөзү [чубан] шәклиндә сәһф тәләффүз
едирик; [о] әвәзинә [у] ишләдирик.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк олар ки, фонетик тәһлил
үчүн дидактик материалын сечилмәсиндә јухарыда көстәрдији-
миз принсипләрә (үч принсипә) әсасланаркән онларын бир-би-
рилә үзвн сурәтдә әлагәли олдуғу нәзәрә алынмалыдыр. Тәһ-
лил үчүн дидактик материалын һәмин принсипләрә истинадән
сечилмәсинин еффективлији мәктәб тәчрүбәсиндә күтләви шә-
килдә сынагдан кечирилмиш (20-дән артыг мәктәбдә) вә

Scanned with ACE Scanner

бунун Азәрбајчан дилинин тә'лими системиндә фонетик тәһлилдән истифадәнин практик ролуну гүввәтләндирмәкдә мүстәсна әһәмијјәт касб етдијини сүбута јетирилмишдир. Белә ки, тәчрүбә апарылан синифләрдә шакирдләрин фонетик тәһлилә марагы мүгајисә едилмәз дәрәчәдә артмыш, бир сыра орфографија вә тәләффүз гајдаларыны онларын даһа јахшы дәрк етмәсинә вә һәмин саһәләр үзрә вәрдишләринин меһкәмләндирилмәсинә мүсбәт тә'сир кестәрмишдир.

4. Фонетик тәһлилин апарылмасы схеми.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндән систематик курсда фонетика IV синифдә кечилдијин үчүн фонетик тәһлилин апарылмасы схеми дә мәһз һәмин синифдә өјрәнилир.

Мөвчуд дәрсликдә верилмиш тәһлил схеминин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәси онда дикәр әһәмијјәтли коррексијалар да апармаға вә бүтөвлүкдә схеми ашағыдакы шәкилдә формалашдырмаға әсас вермишдир.

1) Сөзүн дүзкүн тәләффүз шәкли (дүзкүн јазылышы илә дүзкүн тәләффүзүнүн мүгајисәси).

2) Сөздәки саит вә самит сәсләр, онларын нөвләри.

3) Сөзүн һечалары (нечә һечадан ибарәт олмасы).

4) Сөзүн вурғусу.

Мүгајисә нәтичәсиндә мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, схемин бу варианты әввәлки вариантдан даһа садә вә даһа конкрет олмасы илә фәргләнир.

Схемин јени варианты үзрә чавабында шакирд тәһлил олунан сөзүн тәләффүз формасыны график шәкилдә кестәрир; мәсәлән, **комиссија** — [камисија], **мүәјинә**—[мајинә] вә с. Бунун әһәмијјәти ашағыдакыларла мүәјјән едилир:

а) Шакирд сөзүн јазылышы илә дүзкүн тәләффүзүнү бүтөв график әјанилик үзәриндә мүшаһидә вә мүгајисә етмәк имканына малик олур.

б) Сөзүн тәләффүзүнү график јолла кестәрмәк шакирдин көрмә вә ешитмә гаврајышлары арасында елә ассосиасија јарадыр ки, бу һәмин сөзү—верилмиш сөзү сәс тәркибинә көрә тәһлил етмәкдә онун ишини хејли асанлашдырыр; даһа доғрусу, бу просесдә ону долашдыра билән «манеәләри» арадан галдырыр. Биз «манеәләр» дедикдә, сөзүн сәс тәркибини онун тәләффүзүнә дејил, јазылыш формасына әсасланараг изаһ едәркән гаршыја чыхан чәтинликләри нәзәрдә тутуруг. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн конкрет бир мисал кестәрәк.

Дәрсләрдә дәфәләрлә мүшаһидә едилмишдир ки, шакирд мәсәлән, **мотор** сөзүнү сәс тәркибинә көрә тәһлил едәркән онун јазылышы формасына әсасланыб, икинчи сәсин [о] саитиндән ибарәт олдуғуну сөјләјир. Һалбуки һәмин сөздә икинчи сәс [о] дејил, [а]-дыр.

в) Нәһајәт, фајдалы чәһәтләрдән бири дә өзүнү онда кестәрир ки, шакирд тәһлил олунан сөзүн тәләффүзилә алагәдар график тәһлилини вермәји өјрәнмәклә, ејни заманда мәктәб дәрслијиндә әһатә олунмуш транскрипсијанын елементләриндән истифадә етмәк бачарығына да јијәләнир.

Јухарыда вердијимиз схемдән дә ајдын көрүнүр ки, фонетик тәһлил фонетика бөлмәси үзрә алынан мә'луматлары нәтичә е'тибарилә системә салыр. Илк дөврләрдә, даһа доғрусу, фонетика тәдрисинин ајры-ајры мәрһәләләриндә шакирдләр һәмин бөлмә үзрә тәһлилин анчаг елементләрини мәнимсәјирләр. Схемдә кестәрилән ардычыллыгла бүтөв тәһлил апармағы исә, ајдын мәсәләдир ки, бөлмәнин бүтүн мөвзуларыны кечдикдән сонра өјрәнирләр. Елә буна көрәдир ки, онларда фонетик тәһлил апармаг бачарығы фонетика бөлмәсинин кечилдији дөврдә формалаша билмир вә бу мүмкүн дә дејил. Һәмин бачарығын формалашмасына мүәллим тә'лимин бундан сонракы мәрһәләләриндә фонетик тәһлилдән мүнтәзәм истифадә етмәклә наил ола биләр.

Кестәрилән схем әсасында там фонетик тәһлилдән башга, мүәллим натамам фонетик тәһлилдән дә кениш истифадә етмәк имканларына маликдир. Бу имканлар тәһлилдән истифадәнин гаршыја чыхан практик мәгсәдләри илә әлагәдардыр. Белә ки, мәсәлән, әкәр шакирдләр сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсинә аид сәһвләрә јол верирләрсә, мүәллим схемин анчаг 3-чү маддәси үзрә тәһлилдән истифадә етмәклә мәһдудлашыр. Јахуд, әкәр мәгсәд шакирдләрин интгиндәки вурғу илә әлагәдар сәһвләри арадан галдырмагдан ибарәтдирсә, схемин јалныз 4-чү маддәси үзрә тәһлилдән истифадә олунур вә с. Лакин е'тираф едәк ки, фонетик тәһлил үзрә натамам тәһлил апармаға ән чох схемин биринчи маддәси үзрә еһтијач гаршыја чыхыр. Чүнки һәмин маддә мүхтәлиф характерли сөзләрин фонетик тәркибинин дүзкүн јазылыш вә дүзкүн тәләффүзүнү өјрәнмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Елә буна көрәдир ки, шакирдләр фонетикаја аид әсас мә'луматлары јахшы мәнимсәдикдән (там фонетик тәһлил васитәсилә бу биликләр меһкәмләндирилдикдән) сонра, хүсусән V—VIII синифләрдә мү-

әллим фонетик тәһлили, әсасән, сөзүн һәрф-сәс тәркибинә көрә (1-чи маддә үзрә) тәһлили илә мәһдудлашдырыр.

Инди исә фонетик тәһлилин јухарыда көстәрилән схеминин һәр маддәси үзрә вериләчәк чавабларын характерини изаһ етмәјә чалышаг.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, схемин координатлары үзрә чавабларда стандартлығы көзләмәк доғру сајыла билмәз. Фонетикаја даир биликләрин мөһкәмлији дәрәчәсиндән вә еләчә дә мәгсәддән (өјрәтмәјә, јохса јохламаға үстүнлүк верилмәсиндән) асылы олараг чаваблар гыса вә кениш ола биләр. Буну конкрет мисалларла ајдынлашдыраг.

Тәһлил олунан сөз: **зәнбил.**

Биринчи маддә үзрә гыса (конкрет, әлавәсиз) чаваб: Бу сөз [зәнбил] шәклиндә тәләффүз олунур; 6 һәрф, 6 сәсдән ибарәтдир.

Кениш чаваб:—Бу сөз [зәнбил] шәклиндә тәләффүз олунур: үчүнчү самит—н самити [б] сәсинин гаршысында [м] кими ишләнир: бу һала биз зәнбил, сүнбүл вә с. кими сөзләрдә дә раст кәлирик.

Икинчи маддә үзрә гыса чаваб:

— Бу сөздә [з] самитдир, чинкилтилидир: [ә] саитдир, инчә вә додагланмајан саитдир; [м] самитдир, чинкилтилидир; [б] сәси дә саитдир, чинкилтилидир; [и] саитдир, инчә вә додагланмајан саитдир, чинкилтилидир.

Кениш чаваб:—Бу сөздә [з] саитдир, чинкилтилидир, кар гаршылығы [с] самитидир; [ә] саитдир, инчә вә додагланмајан саитдир; [м] самитдир, чинкилтилидир, кар гаршылығы јохдур, тәһлил олунан сөздә «ен» һәрфи илә ифадә олунмушдур; [б] самитдир, чинкилтилидир, кар гаршылығы [п] самитидир; [и] саитдир, инчә вә додагланмајан саитдир; [л] самитдир, чинкилтилидир, кар гаршылығы јохдур.

Үчүнчү маддә үзрә гыса чаваб:

— Бу сөз ики һечадан ибарәтдир: **зән-бил.**

Кениш чаваб:—бу сөз ики һечалыдыр; һәр ики һеча бир самит, бир саит вә бир самитдән ибарәтдир.

Дөрдүнчү маддә үзрә гыса чаваб:—бу сөздә вурғу ахырынчы һечанын үзәринә дүшүр.

Кениш чаваб:—Вурғу ахырынчы һечанын үзәринә дүшүр. Әкәр әввәлинчи һечанын үзәринә дүшсә иди, сәһв олараг зә́нбил шәклиндә тәләффүз едиләрди.

Әлбәттә, фонетик тәһлили апараркән шакирдләрә, әдәтән, гыса чаваб вермәк бачарығы ашыланыр. Кениш чаваблара онлар, әсасән, илк дөврләрдә — фонетик тәһлилдән истифадәнин илк дөврләриндә тәһрик едилирләр. Шакирдләрин фонетикаја аид мүвафиг билликләри дәгигләшдикдән, мөһкәмләндикдән сонра мүәллим онлары тәдричән гыса (конкрет) чаваб вермәјә истигамәтләндирир. Тәдричән сөзү алтында гыса чаваба кечиди схемин бүтүн маддәләри үзрә бирдән-бирә һәјата кечирмәјин мәгсәдәујғун олмадығыны нәзәрдә тутуруг: бу просес әввәлчә ајры-ајры маддәләрлә (маддәләрдән бу вә ја дикәри илә) мәһдудлашмалы, јалныз сонралар схеми бүтүнлүкдә әһатә етмәклә нәтичәләнмәлидир. Белә ки, мәсәлән, шакирдләр кар вә чинкилтили самитләри сәһвсиз олараг фәргләндирмәји өјрәндикдән сонра онлара карларын чинкилтили вә әксинә, чинкилтилиләрин кар гаршылығыны көстәртмәјә еһтијач галмыр. Јахуд сөзүн вурғусуну сәһвсиз тә'јин етмәји өјрәндикдән сонра, тәһлил олунан сөздә вурғуну ајры-ајры һечаларын үзәринә кечирмәк приjомундан (лингвистик експериментдән) истифадә өз әһәмијјәтини итирир.

●

НИТГ ҺИССӘЛӘРИНӘ КӨРӘ МОРФОЛОЖИ ТӘҺЛИЛ

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

АЗӘРБАЈЧАН дили дәрсләриндә кениш тәтбиг едилән лингвистик тәһлил нөвләриндән бири дә нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлилдир.

Бу тәһлил методундан дәрәчә дүзкүн вә сәмәрәли истифадә едилмәси ајры-ајры нитг һиссәләринин грамматик-семантик хүсусијјәтләринин дәриндән мәнимсәнилмәсинә вә шакирдләрин идрак фәаллығыны вә мүстәгилликләринин артырылмасына әһәмијјәтли тә'сир көстәрир. Буна көрә дә габагчыл мүәллимләримиз дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлил приjомуна тез-тез мүрачиәт едир вә бу тәһлилин көмәјилә шакирдләрин морфоложи билик вә вәрдишләринин мөһкәмләндирмәјә хүсуси диггәт јетирирләр. Бу сәбәбдән дә сон илләрдә шакирдләрин морфолокијаја аид билик, бачарыг вә вәрдишләриндә хејли ирәлиләјиш нәзәрә чарпыр.

Лакин шакирдләрдә морфоложи тәһлил бачарығы һәлә
програмын тәләбиндән чох ашағыдыр. Бунун бир сәбәби һәмин
бачарыгларын формалашмасына мүәллимләримиздән бир
гисминин лазыми сә'ј көстәрмәмәси илә бағлыдырса, дикәр
мүһүм сәбәби дә бу тәһлилин апарылмасы методунда бә'зи
гүсурлара јол верилмәси илә әлагәдардыр.
Белә гүсур вә ујғунсузлуглардан бири вә башлычасы, һәр
шејдән әввәл, нитг һиссәләринин тәһлили схеминә **сөзүн баш-**
лангыч формасыны мүәјјәнләшдирмәк тәләбинин дахил едил-
мәмәси илә бағлыдыр.
Мә'лумдур ки, чүмләдәки бу вә ја дикәр сөзүн һансы нитг
һиссәсинә аид олдуғуну, әсасән, онун башланғыч формасына
(сөздәјишдиричи шәкилчијә гәдәрки һиссә) көрә дәгиг мүәј-
јәнләшдирмәк мүмкүндүр. Лакин нитг һиссәләринин мөвчуд
тәһлил схеминә сөзүн башланғыч формасыны мүәјјәнләшдир-
мәк тәләби дахил едилмәдијиндән шакирдләр, адәтән, нитг
һиссәләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә сөзүн көкүнү әсас кө-
түрүр вә бунунла да чох заман сәһвә јол верирләр. Мәсәлән, **О,**
достунун јахшылығыны унутмурду чүмләсиндәки **јахшылығы-**
ны исмини шакирдләр чох заман мәһз она көрә сәһвән си-
фәт адландырырлар ки, онлар һәмин сөзүн башланғыч форма-
сына (јахшылыг) дејил, көкүнә (јахшы) диггәт јетирирләр.
Ејни вәзијјәт «сусузлуғун», «никаранчылыгдан», «гыздырычы-
дан» вә с. кими јүзләрлә сөзүн тәһлили заманы да өзүнү көстә-
рир. Бу чүр сәһвләрин гаршысыны алмаг вә нитг һиссәләрини
шакирдләрин дүзкүн мүәјјәнләшдирмәсини тә'мин етмәк үчүн
тәһлил схеминә сөзүн башланғыч формасыны мүәјјәнләшдир-
мәк тәләбини дә дахил етмәк вә суалы башланғыч формаја
вермәк лазымдыр. Доғрудур, бу вахта гәдәрки методик төвси-
јәләрдә морфоложи тәһлилдә суалы бүтөв сөзә вермәк мәслә-
һәт көрүлмүшдүр. Лакин, фикримизчә, бу, бир нечә чәһәтдән
мәгсәдәујғун дејил.
Әввәла, шакирдләр өјрәнмишләр ки, мәсәлән, исим к и м?
н ә? һ а р а? суалларындан биринә чаваб олур. Тәһлил заманы
чүмләдәки **шириниликдән** сөзүнә әввәлки гајдаја әсасән н ә-
д ә н? суалы вердикдә бу, шакирдләри мүәјјән тәрәддүдә са-
лыр, чашдырыр. Һәм дә синтактик суалла морфоложи суал,
бир нөв, ејниләшир. Дикәр тәрәфдән, морфоложи тәһлил зама-
ны башланғыч формаја дејил, бүтөв сөзә суал вердикдә нитг
һиссәләринин инверсија һадисәси шакирдләри чашдырыр вә
чох заман нитг һиссәләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә онла-
рын сәһвә јол вермәләринә сәбәб олур. Она көрә дә **морфоло-**

жи тәһлил заманы суалы бүтөв сөзә дејил, башлангыч формаја
вермәк даһа мәгсәдәујғун сајылыр.

Нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлилин апарылма-
сында, бизә көрә, гүсурлу көрүнән әсас ујғунсузлуглардан
бири дә онун мүәјјән ваһид систем үзрә апарылмамасы илә
бағлыдыр. Белә ки, мәктәбләрин әксәријјәтиндә шакирдләр
нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлилдә сөзүн морфоложи
әламәтләринин **даими вә ја даими олмајан** әламәтләрини нәзә-
рә алмыр, онлары системсиз шәкилдә изаһ едирләр. Һалбуки
ајры-ајры нитг һиссәләринин морфоложи әламәтләриндән бир
гисми (мәсәлән, дејәк ки, исмин үмуми вә хүсуси олмасы, си-
фәтин мүхтәлиф мүгајисә дәрәчәләриндә ишләнмәси вә с.)
һәмин нитг һиссәси үчүн әсас-даими, дикәр гисми исә (мәсә-
лән, исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси, сифәтин һалланмасы
вә с.) даими олмајан (дәјишән) әламәтләр һесаб олунур. Тәһ-
лил заманы шакирдләр бу әламәтләрин фәргинә вармадыгда,
онлардан һансыларын әсас — даими, һансыларын исә дәји-
шән—кечичи әламәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үзәриндә
дүшүнмәдикдә, бу, онларын фикри фәаллыгларынын јүксәлмә-
синә вә һәр бир нитг һиссәсини башгаларындан фәргләндирән
әсас әламәтләри дәриндән мәнимсәмәсинә мәнфи тә'сир көс-
тәрир. Буна көрә дә морфоложи тәһлил апараркән әввәлчә бу
вә ја дикәр нитг һиссәсинин даими әламәтләрини, сонра
исә даими олмајан әламәтләрини көстәрмәјин вачиб олдуғуну
шакирдләрә баша салмаг вә бу гајдаја әмәл етмәләрини он-
лардан ардычыл тәләб етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу кими, морфоложи тәһлилин апарылмасын-
да ашағыдакы үч принсип әсас тутулур:

1) сөзүн һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну вә үмуми мә'-
насыны тә'јин етмәк;

2) морфоложи әламәтләрини көстәрмәк;

3) онун чүмләдәки синтактик ролуну мүәјјәнләшдирмәк.

Сөзүн башланғыч формасыны мүәјјәнләшдирмәк тәләбини
дә бураја әлавә етдикдә ајры-ајры нитг һиссәләринин морфо-
ложи тәһлилини ашағыдакы схем үзрә апармаг мәгсәдәујғун
сајылыр.

И с и м. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

1) башлангыч формасы вә суалы;

2) даими әламәтләри:

а) үмуми вә ја хүсуси олмасы: б) һалы[1]; в) тәк вә ја чәмлији:

3) даими олмајан (кечичи) әламәтләри: а) мәнсубијјәти.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә чүмләдәки ролу.

Әлбәттә, нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлил заманы схемдә көстәрилән маддәләри (үмуми мә'насы, морфоложи әламәтләри вә с.) шакирдләрин һәр дәфә тәкрар етмәси лазым кәлмир. бу јалныз ајры-ајры нитг һиссәләринин тәһлил схемини онларын билмәси вә тәһлил заманы һәмин ардычыллыға әмәл етмәси үчүндүр. Буну ашағыдакы нүмунәдән даһа ајдын көрмәк олар. Мәсәлән:

О, тағәтсизлијиндән шикајәтләнирди.

Тағәтсизлијиндән—исимдир, әшја билдирир. Сөзүн башланғыч формасы «тағәтсизлик»дир. Башланғыч формада нә? суалына чаваб олур. Үмуми исимдир. Чыхышлыг һалда ишләнмишдир. Тәкдир.

Үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмишдир. **Шикајәтләнирди** сөзү илә синтактик әлагәдәдир. Чүмләнин тамамлығы вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Сифәт. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

1) башланғыч формасы вә суалы;

2) даими (әсас) әламәтләри:

а) мүгајисә дәрәчәси;

3) даими олмајан (кечичи) әламәтләри:

а) һалы.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә чүмләдәки ролу.

Нүмунә: **Јашыл алов чајданын алтыны јалајырды.**

Јашыл—сифәтдир, әламәт билдирир. Сөзүн башланғыч формасы «јашыл»дыр, нә чүр? суалына чаваб олур. Ади дәрәчәдәдир. Адлыг һалдадыр. Чүмләдәки **алов** сөзү илә синтактик әлагәдәдир вә чүмләнин тә'јини вәзифәсиндә ишләнмишдир

Сај. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

[1] Рус методик әдәбијјатында исмин һалы, тәк вә чәмлији даими олмајан әламәтләр сырасына дахил едилмишдир. Лакин һәмин әламәтләр бизим дилимиздә исми башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән башлыча әламәтләрдән олдуғундан онлары даими әламәтләр чәрчивәсинә дахил етмәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

1) башланғыч формасы вә суалы;

2) даими (әсас) әламәтләри: а) мә'нача нөвү, б) гурулушча нөвү;

3) даими олмајан (кечичи) әламәтләри: һалы.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә һансы чүмлә үзвү јериндә ишләнмәси.

Нүмунә: **Шејх Шәбанын јашы алтмышдан адламышды.**

Алтмышдан—сајдыр, кәмијјәт билдирир. Сөзүн башланғыч формасы «алтмыш»дыр. Башланғыч формада нечә? суалына чаваб олур. Мигдар сајыдыр. Гурулушча садәдир. Исмин чыхышлыг һалында ишләнмишдир. **Адламышды** сөзү илә синтактик әлагәдәдир вә чүмләнин мигдар зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Әвәзлик. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

1) башланғыч формасы вә суалы;

2) даими әламәтләри: а) мә'нача нөвү;

3) даими олмајан (кечичи) әламәтләри: а) һалы, б) кәмијјәти.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә һансы чүмлә үзвү јериндә ишләнмәси.

Нүмунә: **Онлар сүбһ тездән һүчума кечдиләр.**

Онлар—әвәзликдир (башга нитг һиссәләринин јериндә ишләнир), бурада исми әвәз едир. Башланғыч формасы «о»дур, ким? суалына чаваб олур. Шәхс әвәзлијидир. Адлыг һалда ишләнмишдир. Үчүнчү шәхсин чәмини билдирир. Чүмләдәки **кечдиләр** сөзү илә синтактик әлагәдәдир вә чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнмишдир.

Фе'л. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

1) башланғыч формасы вә суалы;

2) даими (әсас) әламәтләри: а) мә'нача нөвү; б) формасы; в) заманы; г) тә'сирли вә тә'сирсизлији; е) тәсдиг вә инкарлығы;

3) даими олмајан (кечичи) әламәтләри: а) һансы шәхси билдирмәси.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә һансы чүмлә үзвү јериндә ишләнмәси.

Нүмунә: **Камиләнин гардашы бу күн Москвадан гајыдачагдыр.**

Scanned with ACE Scanner

Гајыдачагдыр— фе'лдир, һәрәкәт билдирир. Сөзүн баш-
лангыч формасы «гајытмаг»дыр, нә етмәк? суалына чаваб олур. Хәбәр формасында ишләнмишдир. Мүәјјән кәләчәк заманы билдирир. Тә'сирсиз фе'лдир. Тәсдиги билдирир. Үчүнчү шәхсин тәкиндә ишләнмишдир. **Москвадан сөзү илә синтактик** әлагәдәдир вә чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләнмишдир.

З ә р ф. I. Үмуми мә'насы.

II. Морфоложи әламәтләри:

1) башлангыч формасы вә суалы;

2) даими (әсас) әламәтләри: а) мә'нача нөвү;

3) даими олмајан әламәтләри: башга нитг һиссәси јериндә ишләнмәси.

III. Синтактик функсијасы: әлагәдә олдуғу сөз вә һансы чүмлә үзвү јериндә ишләнмәси.

Н ү м у н ә: **Гәфләтән дағларын арасына бир курулту дүшдү.**

Гәфләтән—зәрфдир, һәрәкәтин тәрзини билдирир. Сөзүн башланғыч формасы «гәфләтән» дир, н е ч ә? суалына чаваб олур. Тәрзи-һәрәкәт зәрфидир. Чүмләдәки **дүшдү** сөзү илә синтактик әлагәдәдир вә чүмләнин тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Көмәкчи нитг һиссәләринин (гошма, бағлајычы, әдат вә нида) морфоложи тәһлил схеми исә һәмин нитг һиссәләриндән олан сөзүн әсасән мә'нача нөвләрини тә'јин етмәји нәзәрдә тутур. Мәсәлән:

1. **Ишдән сонра евә кедәчәјәм.**

Сонра—гошмадыр. Заман билдирир.

2. **Јүјүрдүм, анчаг чата билмәдим.**

Анчаг—бағлајычыдыр. Гаршылыг билдирән бағлајычыдыр.

3. **Гој көрсүнләр ки, кәнчлик нәјә гадирдир.**

Гој—әдатдыр. Тә'кид билдирир.

4. **Еһ, ај бала, һеч гуш да вәтәнсиз олмасын.**

Еһ—нидадыр. Һәјәчан билдирир.

Беләликлә, нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлил заманы илк бахышда садә көрүнән һәмин мәсәләләрин нәзәрә алынмасы шакирдләрдә морфоложи тәһлил бачарыгларынын формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрә биләр.

ИРИҺӘЧМЛИ ӘСӘРЛӘРИН МӘНИМСӘДИЛМӘСИ ПРИНСИПЛӘРИ

Тејмур РЗАЈЕВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ИРИҺӘЧМЛИ әсәрләрин өјрәнилмәсинин әсас принсипләринин мүәјјән едилмәси мүһүм тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Әдәбијјат тәдриси методикасына аид мәнбәләрдә ишин бу чәһәтинә хүсуси диггәт јетирилмишдир.[1] VIII—X синифләрдә ириһәчмли әсәрләрин идеја-бәдии хүсусијјәтләринин јүксәк сәвијјәдә мәнимсәдилмәси үчүн тә'минат верә биләчәк принсипләрин конкрет шәрһини тәхминән ашағыдакы гајдада мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

1. Шакирдләрин ириһәчмли әсәрләри мүстәгил мүталиәјә психоложи чәһәтдән һазырланмасы. Тә'лим-дәрс просесинин әсас мәгсәди шакирдләрә јени конкрет биликләр вермәк, бу биликләри системләшдирәрәк һафизәдә мөһкәмләтмәк вә нәһајәт, һәмин биликләри практикаја тәтбиг етмәк бачарығы ашыламагдан ибарәтдир. Бу бахымдан, мүәллимин ән јүксәк бачарығы вә фәалијјәти дә нәзәрә алынарса, ириһәчмли әсәрләрин дәрс просесиндә истәнилән сәвијјәдә өјрәдилмәси, гаршыја гојулан тә'лим мәгсәдинин лазыми сәвијјәдә наил олунмасы мүмкүн дејилдир. Чүнки истәр IV—VII синифләрдә, истәрсә дә VIII—X синифләрдә ше'р вә һекајәләрин охусундан, мәтни үзәриндә ишдән башламыш һәмин әсәрләрин идеја-бәдии хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәсинә гәдәрки бүтүн ишләр әсасән дәрс просесиндә апарыла биләр вә апарылыр. Ириһәчмли әсәрләрин мәнимсәдилмәсиндә исә бу ишин өз орижинал хүсусијјәтләри тәзаһүр едир. Belә ки, VIII—X синифләрдә кениш тәдрис едилән поема, роман вә драм әсәрләринин мәнимсәдилмә кејфијјәти мәһз шакирдләрдә һәмин әсәрләри мүстәгил мүталиәјә мараг јаратмагла әлагәдардыр.

Бунун үчүн мүәллим ишә илк нөвбәдә шакирдләрин охучулуг габилијјәтини, бәдии әдәбијјата мараг сәвијјәсини мүәјјән етмәкдән башламалыдыр. Бу бахымдан, ириһәчмли әсәрләрин мүстәгил мүталиәси илә әлагәдар ејни синфин шакирдләринә верилән тапшырыг өз маһијјәтинә көрә мухтәлиф ол-

---

[1] а) **Методика** преподование литературы. М. «Просвещение» 1977, сәһ. 107—256; б) **Д. Мәммәдов.** Әдәби әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси методикасы. Бакы. «Маариф», 1977, сәһ. 12—18.

малыдыр. Ириһәчмли әсәрләрин мүстәгил мүталиәсинә шакирдләрин марағыны күчләндирмәк мәгсәди илә мүәллим һадисәләр һаггында гыса мә'лумат верир вә бир нечә динамик епизоду хүсуси шәрһ едир.

Орта мәктәбин VIII-X синифләриндә тәдрис едилән ириһәчмли бәдии сәнәт нүмунәләринин әксәријјәти монтаж едиләрәк Азәрбајчан радиосунун гызыл фондуна дахил олмуш вә бунлар вахташыры динләјичиләрә тәгдим едилир. Ириһәчмли әсәрләрин мүстәгил өјрәнилмәси үчүн бу имкандан да истифадә олунмалыдыр.

Драматик әсәрләрин сәһнә тамашасына күтләви бахышларын тәшкил едилмәси дә бу принсипин әмәли һәллинә көмәк едән амилләрдәндир.

2. Ириһәчмли әсәрләрин әдәбијјатшүнаслығын нәзәри әсаслары үзрә өјрәдилмәси. Инчәсәнәтин камил нөвләриндән бири олан бәдии әдәбијјатын өјрәдилмәси өз мәзмунуна көрә сырф елми маһијјәт кәсб едир.

Мүәллим бәдии әсәрин өјрәдилмәсинин педагожи-методоложи принсипләрини дәриндән билмәклә јанашы, тәдрис етдији әсәри бир әдәбијјатшүнас кими тәһлил-тәркиб етмәк габилијјәтинә дә малик олмалыдыр. Мәһз јүксәк әдәбијјатшүнаслыг вә методик һазырлығын вәһдәтини өзүндә тәчәссүм етдирән мүәллим бәдии әсәри шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәјә наил ола биләр. Бу ишин бир чәһәти дә шакирдләрин ашағы синифләрдә газандығы биликләри, јә'ни бүнөврәни дүзкүн инкишаф етдирмәјә наил олмаг габилијјәтидир.

3. Ириһәчмли әсәрин мәзмуну илә формасынын вәһдәтдә өјрәдилмәси. Мәктәб тәчрүбәси сүбут едир ки, мәһз бәдии әсәрин тәһлили просесиндә мәзмунла форманын вәһдәти чох чидди шәкилдә көзләнилмәли вә шакирд өјрәнилән әсәри мәһз һәмин вәһдәт һалында мәнимсәмәлидир.

Бәдии әсәрин мәзмунуну мүхтәлиф һәјат һадисәләринин образлы ин'икасы тәшкил едир. Һәр бир әсәрин мәзмуну објектив керчәкликдән көтүрүлсә дә, о, сәнәткарын субјектив аләми илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бу мә'нада, бөјүк Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасы илә С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» драмынын мөвзусу ејни мәнбәдән—фолклордан көтүрүлмүшдүр. Лакин бу әсәрләрин һәр бириндә сәнәткар фикри, сәнәткар тәхәјјүлү тамамилә башгадыр, һадисәләрин субјектив ин'икасы мүхтәлиф мәзмуна маликдир.

Һәјат һадисәләринин мәзмуну тәләб едир ки, она мүвафиг форма сечилсин. Буну тәсәввүрдә чанландырмаг үчүн бир

фактлы хатырламаг кифајәтдир. Шәрг халглары әдәбијјатында јазылмыш 40-дан чох «Лејли вә Мәчнун»ун һамысы бир өлчүдә—әрузун һәзәч бәһринин он биринчи нөвү олан үчбөлүмлү Мәф-Улү-Мәф А'үлүн-фә'Улүн нөвүндә јазылмышдыр.[1] Мәһз бу нүмунә мәзмунла форманын вәһдәтини әкс етдирән мараглы фактлардандыр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, бәдии әсәрдә мәзмун мәһз мүәјјән формада тәзаһүр едир. Буна көрә дә әсәрин идејасы мәзмун вә мөвзу илә бағлы олдуғу кими, форма илә дә вәһдәт тәшкил едир.

Инчәсәнәтдә мөвзунун јенилији вә актуаллығы әһәмијјәтли вә һәлледичи рол ојнајыр. Хүсусән, совет әдәбијјатында мөвзунун мүасирлији, чәмијјәтимизин инкишафыны сүр'әтләндирән проблемләрин галдырылмасы, јазычынын јенилији даһа тез дујмасы, мүтәрәгги мејлләри вахтында тәблиғ етмәси кими гијмәтләндирилир.

Јухары синифләрдә бу мәсәләләрлә әлагәдар сөһбәт ачан мүәллим гејд едир ки, бизим чохмилләтли совет әдәбијјатымыз мәзмунча сосиалист, формача милли әдәбијјатдыр.

Өз мәзмунуна көрә совет әдәбијјаты кениш коммунизм гуручулуғу ишләри илә мәшғул олан адамларымызын бөјүк әмәлләрини, сүлһ, азадлыг, халглар достлуғу идејаларынын сәнәткар гүдрәти илә әкс етдирилмәсиндән ибарәтдир. Өлкәмиздә јашајан мүхтәлиф халглар һәмин мәзмуну өз ана дилиндә, өз адәт-ән'әнәләри зәмининдә ифадә едир. Милли форма сосиалист мәзмунунун инкишафына көмәк едир. Совет Иттифагында јашајан һәр бир јазычы өз ана дилиндә јаратдығы бәдии әсәрләрлә үмумсовет әдәбијјатыны зәнкинләшдирир.

Марксизм классикләри вә бәдии тәфәккүр саһәсиндә бөјүк хидмәтләри олан сәнәткарлар мәзмун вә форманын вәһдәти һаггында бу күн үчүн дә мүһүм дәјәри олан фикирләр сөјләмишләр. Јахшы олар ки, мүвафиг мәрһәләләрдә мүәллим М. Ф. Ахундовун, Ф. Көчәрлинин, Ч. Чаббарлынын, С. Вурғунун вә башга сәнәткарларын мәзмун вә форма һаггында гијмәтли фикирләри илә шакирдләри таныш етсин. Бу јолла шакирдләр өјрәдилән әсәри даһа дәриндән мәнимсәјирләр.

4. Образларын әсәрдәки јеринин дүзкүн мүәјјән едилмәси. Образын сосиал-һәјати мөвгеји вә сәнәткар мүнасибәти бахымындан тәһлил едилмәси. Азәрбајчан мәктәбләриндә тәд-

[1] Әкрәм Чәфәр. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. Бакы. «Елм», 1977, сәһ. 211.

Scanned with ACE Scanner

рис едилән јазылы әдәбијјат нүмунәләри халгымызын мин
илдәк артыг кениш бир дөврү әһатә едән сосиал-игтисади вә
мә'нәви варлығынын бәдии ин'икасыдыр. Бу бахымдан об-
разлар силсиләсинин тәһлилиндә мүәллим тарихилик прин-
сипинә чидди риајәт етмәли, шакирдләрдә сосиализмә гәдәрки
формасијаларын һәјат вә мәишәт тәрзи һаггында ајдын тә-
сәввүр јарадылмасыны тә'мин етмәклә јанашы, онлара чә-
мијјәтимизин мисилсиз үстүнлүкләрини дүзкүн гијмәтләндирә
билмәк бачарығы ашыламалы, онларын коммунизм иши уғ-
рунда дөнмәз мүбаризләр руһунда тәрбијә олунмаларына
әсаслы тә'сир көстәрмәјә наил олмалыдыр.

Һаггында данышдығымыз принсипин дикәр компоненти—
образын сәнәткар мүнасибәти бахымындан тәһлили дә мүәл-
лимдән хүсуси диггәт тәләб едир. Чүнки бәдии әсәрдә јарады-
лан образ мүәјјән инсанлар групунун үмумиләшдирилмиш
нүмајәндәси кими мүәллифин идрак сүзкәчиндән кечирилә-
рәк јарадылыр. Мәһз бу чәһәти әсас көтүрән мүәллим бәдии
әсәрдә јарадылмыш образын реал прототипи һаггында шә-
кирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаға хүсуси диггәт јетирмәли-
дир.

Мәсәлән, Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасында
Хосров, шаһларын сәнәткар тәрәфиндән романтик бојаларла
чилаланараг үмумиләшдирилмиш бәдии образыдыр. Бу об-
разла әлагәдар шакирдләрә елә истигамәт верилмәлидир ки,
реал шаһларла Хосровун охшар вә фәргли чәһәтләрини дүз-
күн мүәјјән едә билсинләр.

5. **Жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы.** Бәдии әсәр-
ләрин өјрәдилмәси просесиндә жанр хүсусијјәтләринин диг-
гәт мәркәзиндә сахланылмасы јүксәк тә'лим кејфијјәти әлдә
едилмәсинин әсас амилләриндәндир. Бу истигамәтдә һәм ит-
тифаг миғјасында, һәм дә республикамызда кениш елми-тәд-
гигат ишләри апарылмыш вә сәмәрәли нәтичәләр әлдә едил-
мишдир. Бәдии әсәрләр үч әсас жанр үзрә груплашдырылыр:
лирик, епик вә драматик әсәрләр. Кениш бәдии әдәбијјат са-
һәсини әһатә едән һәр бир жанр дахилиндә формалашан әдә-
би нөвләрин спесифик хүсусијјәтләри тә'лим ишиндә нәзәрә
алыныр. Мәсәлән, лирик әсәрләр жанрына мәһәббәти, тәбиәт
көзәлликләрини, јүксәк бәшәри идеаллары өзүндә тәчәссүм
етдирән гәзәл вә гошмаларла јанашы ичтимаи-сијаси маһиј-
јәт кәсб едән чидди вә сатирик әсәрләр дә дахил едилир ки,
бу әсәрләрин һәр биринин маһијјәтинә ујғун методик иш нөвү
сечилмәси зәруридир. Јахуд, реал һәјат һадисәләрини вә ичти-

маи-сијаси мүнасибәтләри өзүндә әкс етдирән романларла
танлары ејни иш үсулу илә тәдрис едилмәси мүмкүн дејил-
шифаһи халг әдәбијјатынын камил нүмунәләриндән олан дас-
дир.

Нәһајәт, драматуркијанын тәдрисиндә дә өјрәдилән нү-
мунәнин драма, комедија, јахуд фачиә олмасы мүәллим тә-
рәфиндән диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр.

6. **Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси мәрһәләләринә ујғун ола-
раг тә'лим методларынын тәтбиги.** Мүәјјән мүбаһисәләр ис-
тисна едиләрсә, ирићәчмли әсәрләрин өјрәдилмәси просесин-
дә тәтбиг олунан методлары ашағыдакы кими груплашдырмаг
олар:

1. Иллүстратив шәрһ методу. 2. Јарадычы оху методу. 3.
Евристик (гисмән ахтарычылыг) методу. 4. Тәдгигатчылыг ме-
тоду. 5. Репродуктив метод. Өјрәдилән бәдии әсәрин жанр хү-
сусијјәтинә ујғун олараг методларын тәтбиги имканлары да
мүхтәлифдир. Белә ки, әкәр лирик әсәрләрин өјрәдилмәси
просесиндә јарадычы оху методу даһа кениш миғјасда тәтбиг
едилирсә, епик вә драматик әсәрләрин тәдрисиндә е в р и с т и к
вә репродуктив методларын тәтбигинә даһа кениш јер вери-
лир.

Әкәр конкрет олараг бәдии әсәрләрин мәнимсәдилмәсини
ики мәрһәлә үзрә: а) мәзмунун мәнимсәдилмәси; б) тәһлил
кими груплашдырсаг, биринчи мәрһәләдә әсасән иллүстратив
шәрһ, јарадычы оху вә евристик методлар, тәһлил просесиндә
исә евристик вә репродуктив методлар даһа кениш тәтбиг
едилир. Биз бурада «даһа кениш» ифадәсини она көрә ишлә-
дирик ки, јухарыда адыны чәкдијимиз методлар тә'лим про-
сесинин бүтүн мәрһәләләриндә әсасән мүштәрәк тәтбиг еди-
лир. Мәһз һәмин методларын бир-бири илә әлагәдарлығыны әсас
көтүрәрәк бу саһәнин тәдгигатчыларындан М. Н. Скаткин
тә'лим методларынын мәзмун вә мә'нача бир-биринә бағлы-
лығыны, онларын мүштәрәк хүсусијјәтә малик олдуғуну хүсу-
си гејд едир.[1]

7. **Проблем ситуасија елементләриндән истифадә.** Мүасир
дөврдә елм вә техниканын сүр'әтли инкишафы, арды-
чыл информасијалар ахыны тә'лим просесинин интен-
сивлијинин артырылмасы, шакирдләрин фикри фәа-
лијјәтинин максимум дәрәчәјә чатдырылмасыны тәләб едир.

---

[1] Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., «Педагогика», 1971, сәһ. 175.

Scanned with ACE Scanner

Бу тәләбин әмәли һаллинә дәрс процессиндә проблем ситуасија елементләринин јарадылмасы мүһүм тә'сир көстәрир.

Шакирдләрин фикри ахтарыш вә психоложи нараһатлыға сөвг едилмәси әсасында јарадылан проблем ситуасија тә'лим методларынын мәзмунуна ујғун олараг јарадылыр. Садә дилдә десәк, проблем ситуасија тә'лим методларынын имканларындан јүксәк педагожи усталыгла истифадә едәрәк проблем суалларын (импулсларын) јарадылмасы вә бунлара мүәллим, јахуд шакирд (зәрури һалларда мүәллимлә шакирдин гаршылыглы фәалијјәти) тәрәфиндән һәлл едилмәсиндән ибарәт олан тә'лим мәрһәләсидир.

Тә'лимдә проблем ситуасијанын дидактик әсаслары бир сыра алимләр тәрәфиндән кениш тәдгигата чәлб едилмишдир. Бу бахымдан, М. И. Махмутовун тәдгигатлары диггәти даһа чох чәлб едир.[1] Әдәбијјат тәдрисиндә проблем ситуасија јарадылмасы мәсәләләри дә конкретликлә ишыгландырылмышдыр.[2]

Мәктәб тәчрүбәси сүбут едир ки, лирик әсәрләрин тәдрисиндән фәргли олараг даһа кениш ичтимаи-сијаси вә аилә-мәишәт мүнасибәтләринин мүрәккәб инсан характерләриндә тәчәссүмү әсасында јарадылан ирриһәчмли әсәрләрин мәнимсәдилмәсиндә проблем ситуасија моментләринин јарадылмасы даһа мүһүм тә'лим әһәмијјәти кәсб едир. Белә ки, ирриһәчмли әсәрләрин шакирдләрә мәнимсәдилмәсинин бүтүн мәрһәләләриндә бу имкандан истифадә етмәк фајдалы нәтичәләр верир.

8. **Әјаниликдән истифадә.** Тә'лим процесинин зәнкин мәзмун кәсб етдији индики дөврдә әјаниликдән даһа кениш вә интенсив истифадә едилмәси зәрурәтинә ујғун олараг мәктәбләримиз мүасир техники васитәләрлә тәчһиз едилмишдир.

Сон илләрдә фәнләрин кабинет системи илә тәдриси дәрсләрин әјани тәшкили үчүн әсаслы стимул јаратмыш, тә'лим процесинин мәзмун вә кејфијјәтчә зәнкинләшмәсинә хејирли тә'сир көстәрмишдир. Инди республика мәктәбләринин нүмунәви әдәбијјат кабинетләриндә идарә едилмәси чох асан олан, тә'лим процесиндә истифадә үчүн ујғунлашдырылмыш техники васитәләр мүәллим вә шакирд әмәјинин јүнкүлләш-

[1] Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., «Педагогика», 1975.

[2] Марантсман В. Г., Чирковская Т. В. Проблемное изучение литературного произведение в школе. М., «Просвещение», 1977.

мәсинә вә тә'лимдә әјанилијин тә'мин едилмәсинә хидмәт көстәрир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ирриһәчмли әсәрләрин өјрәдилмәси процессиндә јухарыдакы принсипләрә риајәт едилмәси тә'лим материалынын шакирдләр тәрәфиндән јүксәк сәвијјәдә мәнимсәнилмәсини тә'мин едир. Ишин бу истигамәтдә тәшкили илә шакирдләр өјрәдилән әсәрин идејасыны вә естетик-тәрбијәви маһијјәтини ајдын дәрк едир, өјрәндикләри бәдии нүмунәни чәтинлик чәкмәдән тәһлил етмәк габилијјәтинә јијәләнирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИНДӘ МҮГАЈИСӘ ПРИЈОМУНДАН ИСТИФАДӘ

Солтан ӘЛИЈЕВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

ӘДӘБИЈЈАТ нәзәријјәсиндән верилән әһатәли билик сөз сәнәтинин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин едән мүһүм амилләрдәндир. Башга сөзлә, шакирдләрин әдәбијјат нәзәријјәси үзрә лазыми биликләрлә силаһландырылмасы онларын әдәби әсәрләри дәриндән анламаларына, бәдии јарадычылығын маһијјәтини дәрк едиб гијмәтләндирмәләринә кениш имкан јарадыр. Бу мә'нада әдәби нөв вә жанрлар һаггында мәктәблиләрә әтрафлы мә'лумат верилмәси, һәмин анлајышларын охшар вә фәргли хүсусијјәтләринин әтрафлы баша салынмасы вачиб мәсәләләрдәндир. Әдәби нөв вә жанрларын үмуми вә спесифик хүсусијјәтләри барәдә долғун тәсәввүрә малик олан шакирд һәм һәмин бәдии әсәрин тәһлилиндә чәтинлик чәкмир, һәм дә просесдә јүксәк фәаллыг көстәрир.

IV—VII синиф шакирдләри әдәби нөв вә жанрлар барәдә мүәјјән мә'лумат алырлар, лакин һәмин синифләрдә мәктәблиләрин «әдәби биликләринин дајазлығы вә тәдрис материалынын мәһдудлуғу бу вә ја дикәр анлајышларла әлагәдар олан бүтүн нәзәри мәсәләләрин өјрәдилмәсинә имкан вермир» (Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси, II һиссә, Бакы, 1966, сәһ. 138). Демәли, шакирдләрин әдәби нөв вә жанрлар һаггындакы биликләрини VIII—X синифләрдә кенишләндирмәк, тамамламаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә апарылан иш процесиндә исә мүгајисә пријомуну тәтбиг етмәдән кечинмәк олмаз.

Scanned with ACE Scanner

Әдәби нөвләр (еләчә дә жанрлар) бир-бири илә диалектик әлагәдә олуб, бири дикәринин үнсүрүнү өзүнә дахил едә биләр. Онларын арасында фәргли чәhәтләр олдуғу кими, үмуми әламәтләр дә мөвчуддур. «Әдәби нөв вә жанрлар бир-бириндән тәчрид олунмуш — тамамилә ајрылмыш шәкилдә дејилләр. Бир жанрда дикәр жанрын үнсүрләри, моментләри вә бә'зи хүсусијјәтләри ола биләр» (Ч. Х. Һачыјев. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, 1958, сәh. 136). Епик әсәрләрдә драматик вә лирик нөвләрин үнсүрләринә, драматик әсәрләрдә исә лирик вә епик нөвләрин «моментләринә» раст кәлинир.

Әдәби нөвләрин (лирик, епик, драматик) спесифик хүсусијјәтләринин өјрәдилмәсиндә мүгајисәнин мүhүм әhәмијјәт кәсб етдијини көстәрмәк мәгсәди илә «Думанлы Тәбриз»лә (епик нөвүн нүмунәси кими) «Алмаз»ын (драматик нөвүн нүмунәси олмагла) мүгајисәсини нәзәрдән кечирәк.[1]

Мүгајисә үчүн романын сечилмәси тәсадүфи дејилдир; роман епик нөвдән олан әсәрләрин арасында мүhүм јер тутур, мүрәккәблијинә көрә онлардан фәргләнир. Епик нөвүн роман жанры илә јалныз X синифдә әтрафлы таныш олан шакирдләрин онун хүсусијјәтләри барәдәки мә'луматлары сәтhи олур. Әлбәттә, мәктәблиләр X синифдән епик нөвүн бу жанрында олан әсәрләри мүталиә едирләр, лакин романын өзүнәмәхсус чәhәтләринин мәнимсәдилмәси үзрә hәмин синфәдәк әтрафлы иш апарылмыр. X синифдә «Абшерон», «Бөјүк дајаг» вә б. романлар дәриндән өјрәдилир. Демәли, роман X синифдә тәдрис едилән епик әсәрләрин ичәрисиндә hәм дә апарычыдыр, әсасдыр.

Әсәрләри мүгајисә етмәклә әдәби нөвләрин спесифик хүсусијјәтләрини шакирдләрә өјрәтмәји гаршысына мәгсәд гојан мүәллим билмәлидир ки, мүәјјән бир нөвдә јазылмыш әсәрдә дикәр нөвүн үнсүрләрини көстәрмәклә иш битмир. Бу просесдә мүхтәлиф әдәби нөвә аид олан әсәрләрин hәјат материалларыны әhатә етмәк имканлары ајдынлашдырылмалы, сүжет, композисија чәhәтдән спесифик хүсусијјәтләри вә с. мүәјјәнләшдирилмәлидир.

---

[1] Бу мәсәләнин шәрhиндә Бакыдакы 246 нөмрәли мәктәбин мүәллими М. Казымованын иш тәчрүбәси әсас көтүрүлмүшдүр. О, ики әдәби нөвүн (епик вә драматик) охшар вә фәргли хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси ишини «Алмаз» вә «Думанлы Тәбриз» әсәрләринин тәдрисиндән сонра тәшкил едир.

Романла драм әсәринин спесифик хүсусијјәтләрини мүгајисәли өјрәтмәк үчүн бир дәрс сааты ајыран мүәллим, әсасән, мүсаhибә методундан истифадә едир. Онун илк суалы белә олур:

—Тәсвир објектләринә вә формаларына көрә, романла драмы бир-биринә јахынлашдыран чәhәтләри ким сөјләјә биләр?

Шакирдләр гејд едирләр ки, hәм Ч. Чаббарлынын, hәм дә М. С. Ордубадинин әсәрләринин мәркәзиндә ичтимаи hәјатын бәдии мәнзәрәси, мүрәккәб ичтимаи процесләр, инсан образлары дурур. Сүжетдә дә охшар мәрhәләләри—бәдии мүгәддимә, дүјүн, hадисәләрин инкишафы, зирвә вә с. көстәрмәк олар.

Мүәллим дејиләнләри үмумиләшдирмәдән башга бир суалла синфә мүрачиәт едир:

— М. С. Ордубади драматик әсәрләр үчүн сәчијјәви олан тәсвир васитәләриндән истифадә едирми?

Шакирдләр «Думанлы Тәбриз»дә диалогларын ролундан бәhс едәрәк көстәрирләр ки, бә'зи hалларда диалогларын васитәси илә мүәллиф романда тәсвир етдији образларын гаршылыглы мүнасибәтләрини, бу вә ја дикәр образын характерини ачыр ки, hәмин чәhәтләр драматик әсәрләр үчүн дә сәчијјәвидир.

Мүәллим сөјләниләнләри тәсдиг етмәклә бәрабәр, hәм биринчи, hәм дә икинчи суалын чавабына әлавәләр едир. О, биринчи суалла әлагәдар көстәрир ки, мүхтәлиф әдәби нөвләр арасындакы бу охшарлыг әдәбијјатын ичтимаи hәјатла бағлылығындан, онун инкишафындакы мүәјјән тарихи моментләри, hадисәләри әкс етдирмәсиндән ирәли кәлир. Мүхтәлиф әдәби нөвләрә аид олан әсәрләр hәјат hадисәләрини өзләринә мәхсус васитәләрлә әкс етдирирләр.

Мүәллим икинчи суалла бағлы гејд едир ки, драматик әсәрләр үчүн сәчијјәви олан васитәдән—диалогдан романда, јери кәлдикчә, истифадә едилир ки, бу да мүхтәлиф мәсәләләрин бәдии hәллини вермәк үчүн кениш имкан јарадыр.

Шакирдләрин диггәтини «Думанлы Тәбриз»дәки бә'зи сәhнәләрә (Әбүлhәсән бәјин рус сәфири вә Сәрдар Рәшидлә сөhбәтләринә) чәлб едән мүәллим бурадакы күчлү драматизми нәзәрә чарпдырыр.

Шакирдләр мүстәгил олараг белә бир нәтичә чыхарырлар ки, епик нөвлә драматик нөв арасында кечилмәз сәдд јохдур.

Scanned with ACE Scanner

Бу мәрһәләдән сонра мәктәблиләрин диггәти «Думанлы Тәбриз»лә «Алмаз»ын мәркәзиндә дуран проблемә чәлб едилир. Шакирдләр јада салырлар ки, М. С. Ордубади өз әсәриндә бир чох мәсәләләрдән—Сәттархан һәрәкаты, ингилабын сонракы ики мәрһәләси, харичи мүдахилә вә с.-дән әтрафлы бәһс едир. Иранын, хүсусән Иран Азәрбајчанынын талеји илә бағлы бир сыра проблемләр гојараг бунларын бәдии һәллини верир.

Мүәллимин суаллары әсасында мәктәблиләр «Алмаз»ын, әһатә етдији проблемин кенишлијинә вә мүрәккәблијинә көрә, «Думанлы Тәбриз»дән дар вә садәдир (пјесдә јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәси проблеми гојулмушдур) нәтичәсинә кәлирләр.

Шакирдләр һәм дә белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, роман драматик әсәрләрдән фәргли олараг чох проблемлидир.

Мүәллим романла драмын сүжетиндәки спесификлијин үзәриндә хүсусилә дајаныр. бу бахымдан онларын арасындакы фәрги шакирдләрә әсаслы сурәтдә мәнимсәдир. Бу, ашағыдакы мүсаһибә шәклиндә һәјата кечирилир.

М. — «Думанлы Тәбриз»дә әһвалатлар нә чүр тәсвир олунур, һадисәләр нечә инкишаф етдирилир?

Ш. — Романдакы әһвалатлар һәртәрәфли тәсвир олунур, һадисәләр тәдричән инкишаф етдирилләрәк бүтүн инчәликләринә гәдәр ачылыр.

М. — Бу чәһәтдән «Алмаз»да вәзијјәт нечәдир?

Ш. — «Алмаз» пјесиндә, үмумијјәтлә, драматик әсәрләрдә һадисәләрин романдакы кими кениш тәсвиринә имкан јохдур. «Алмаз»да артыг диалоглара, әсәрин һәчмини кенишләндирән әһвалатлара раст кәлмирик.

М. — Демәли, драматурга нисбәтән сәрбәст олан роман мүәллифи әсәрин идејасыны ачмаг үчүн зәнкин һәјат материалларындан кениш сурәтдә истифадә едир.

Роман вә пјесдә сүжет хәттинин инкишафы, мүәллиф тәсвирләри барәдә даһа нә сөјләјә биләрсиниз?

1-чи ш. — Мүрәккәб вә кениш һадисәләри әһатә едән, зәнкин әһвалатларла долу олан романда сүжет бир нечә хәтт үзрә инкишаф етдирилә биләр. Лакин бу, сүжетин дағыныглығы демәк дејилдир, мәркәзи сүжетдән, ана хәтдән ајрылан будаглар паралел сурәтдә инкишаф едир вә јенидән мәнбәјә гајыдыр. Доғрудур, драматик әсәрләрдә дә әлавә хәтләрә раст кәлинир, лакин бурада һәр шеј сон дәрәчә мәһдудлашдырылыр вә романдакы вәзијјәтдән хејли фәргләнир.

2-чи ш. — Романда онларла образ ады чәкилир, онларын мәишәти, талеји, башгаларына мүнасибәти барәдә әтрафлы мә'лумат верилир. Чох вахт гәһрәманларын доғулдуғу күндән өлән күнәдәк кечдикләри һәјат јолу тәсвир олунур. Драматик әсәрләрдә образларын сајы романдакындан аз олур, чохунун һәјаты романдакы гәдәр әтрафлы тәсвир едилмир.

3-чү ш.—Романда мүәллиф тәсвирләринә кениш јер верилир ки, бунлар да әсәрин идеја-мәзмунунун ачылмасында бөјүк рол ојнајыр, драматик әсәрләрдә исә мүәллиф тәсвири (ремаркалары чыхмаг шәртилә) олмур.

Мүәллим дејиләнләри үмумиләшдирмәк вә шакирдләр үчүн јени олан чәһәтләри әлавә етмәк мәгсәди илә көстәрир ки, «драмын һәрәкәти бир мараг үзәриндә топланмалы вә кәнар марагалардан узаг олмалыдыр. Романда һәр һансы иштирак едән бир шәхс һадисәдәки һагиги иштиракындан артыг, орижинал бир сәчијјәјә малик олмасына көрә верилә биләр; драмда исә һеч елә бир шәхс олмамалыдыр ки, әсәрин кедиши вә инкишаф механизми үчүн зәрури олмасын. һадисәнин садәлији, гарма-гарышыг олмамасы вә вәһдәти (әсас идеја вәһдәти мә'насында) драмын ән башлыча шәртләриндәндир: бурада һәр бир шеј бир мәгсәдә, бир арзуја доғру јөнәлдилмәлидир» (В. Г. Белински). Пјес сәһнәдә ојнанылмаг үчүн јазылдығындан ондакы һадисәләрин тәсвири, инкишафы да сәһнәнин тәләбләринә, шәртләринә табе етдирилир. Драматургун һадисәләри кениш вә һәртәрәфли тәсвир етмәјә имканы јохдур. Буна көрә дә о, һадисәләрин инкишафындакы әсас мәрһәләләрин, чәһәтләрин үзәриндә дајаныр, бунлары, идејанын ачылмасында чидди ролу олмајан икинчи дәрәчәли епизодлардан ајырыр. Драматик әсәрләрдә «бүтүн һадисәләр хүсуси кәркинлијә, динамикаја, драматизмә малик олмалыдыр» (Мир Чәлал, П. Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, 1972, сәһ. 160). Бурада һадисәләр романдакы кими кениш, чохпланлы шәкилдә инкишаф етдирилә билмәз. Роман јазычыја зәнкин һәјат һадисәләринин, әһвалатларыны әтрафлы тәсвир етмәјә имкан вердији һалда, «драмын чәрчивәси һадисәнин кедишиндә даһа чох сүр'этлилик вә чевиклик тәләб едир вә өз дахилиндә кениш тәфсилата јол вермир» (В. Г. Белински). Роман мүәллифи, драматургдан фәргли олараг, өз гәһрәманларынын һәјат јолуну һәм ардычыл, һәм дә фасиләләрлә тәсвир етмәк имканына маликдир.

Бундан сонра шакирдләрин диггәти һадисәләрин инкишафындакы әсас мәрһәләләрә јөнәлдилир, онларын спесифик чәһәтләри ајдынлашдырылыр.

Романда експозисија әсәрдә гојулан проблемлә охучулары үмуми шәкилдә таныш едир. Бурада һадисәләрин сонракы инкишафына ишарә едилир, бу инкишаф үчүн мүәјјән зәмин һазырланыр, һәмчинин әсас гәһрәманлар, онларын гаршылыглы мүнасибәти вә с. барәдә аз-чох мә'лумат верилир. Бүтүн буиларын охучуја чатдырылмасында **јазычы тәһкијәси** әсас јер тутур.

Мүәллим «Думанлы Тәбриз»ин башланғычыны шакирдләрин јадына салыр; бу сәһифәләр биткин експозисија сајыла биләр. Охучу бурада романын баш гәһрәманы Әбүлһәсән бәјлә, онун сәфәринин мәгсәди, Иран Азәрбајчанындакы габыныг вәзијјәтлә, халгын ачыначаглы һәјаты илә, сонракы һадисәләрдә мүһүм рол ојнајачаг Нина, Ираида вә дикәр образларла таныш олур.

Әлбәттә, әсәрдә тәсвир едиләчәк бүтүн һадисәләрә експозисијада тохунула билмәз; бу, мүмкүн дејилдир, лакин јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш романларда експозисија һадисәләрин кәләчәк инкишафы барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр.

Драматик әсәрләрдә дә експозисија вардыр. Адәтән, драматик әсәрләрин биринчи пәрдәсиндән башлакан експозисија «гыса вә јығчам олуб, кәләчәкдә көстәрилмәли олан һадисәләр һаггында үмуми тәсәввүр доғурур» (Ч. Х. Һачыјев. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, 1958, сәһ. 173).

«Алмаз» әсәринин илк сәһифәләри баш гәһрәманын характери, әгидәси барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр; мәктәблиләри «олу дәстәсинин» сәсини өртмәк үчүн көндәрмәси, Јахшы илә сөһбәти Алмазын көһнә дүнја илә гәти мүбаризәјә киришәчәјини охучуја бәлли едир. Јахшынын сөһбәтләри исә кәләчәкдә баш верәчәк јарамаз һадисәләр үчүн кәнддә зәмин олдуғуну хәбәр верир. Бир сыра образлар, бә'зи һадисәләр сонракы пәрдәләрдә көрүнсәләр, баш версәләр дә онлар барәдә експозисијада мүәјјән тәсәввүр газанылыр. Демәли, «бәдии мүгәддимә үмуми тәсәввүр доғурса да әсәрдәки мүнагишәни вә ја конфликти һәлл етмир. Бу, драмын сонракы мәрһәләләриндә давам вә инкишаф етдирилир» (Ч. Х. Һачыјев. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, 1958, сәһ. 173).

Роман вә пјесдә образ јаратмағын үсуллары барәдә шакирдләрә әтрафлы мә'лумат верилмәси, хүсусилә, вачибдир. «Думанлы Тәбриз»лә «Алмаз»ы мүгајисә нәтичәсиндә ша-

кирдләр мүстәгил олараг көстәрирләр ки, романда образ јаратмағын васитәләри даһа чох олуб, рәнкарәнкдир. Гәһрәмана характеристика вермәк, онун әмәли фәалијјәтини, мәишәтини, мүхтәлиф һадисәләрә мүнасибәтини көстәрмәк, портретини јаратмаг, нитгини фәрдиләшдирмәк вә с. биткин образ јаратмаг үчүн роман мүәллифинин ихтијарында олан мүһүм васитәләрдир.

Мүәллим романдакы пејзажларын образларын характеринин ачылмасындакы ролуну гејд едир.

Мүәллимин «Бу үсуллардан драматик әсәрләрдә истифадә етмәк мүмкүндүрмү?» суалына чаваб олараг мәктәблиләр гејд едирләр ки, јаратдығы сурәтә драматургун өз мүнасибәтини билаваситә билдирмәк имканы јохдур вә елә буна көрә дә о, һәмин үсулларын әксәријјәтиндән истифадә едә билмир.

Мүәллим образ јаратмағын васитәләриндән олан нитг характеристикасынын һәм роман, һәм дә пјес үчүн мүштәрәк үсул олдуғуну гејд едир вә бу барәдә шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн һәр ики әсәрдән нүмунәләр кәтирир.

Шакирдләрә чатдырылыр ки, нитг характеристикасы романда драматик әсәрләрдәки гәдәр апарычы рола малик дејилдир; нитг характеристикасы үсулу образ јаратмаг үчүн роман мүәллифинин ихтијарында олан зәнкин васитәләр системиндә бир үнсүрдүр.

Мәктәблиләр белә бир нәтичә чыхарырлар ки, пјесдә образ јаратмағын башлыча васитәси **гәһрәманын дили, нитгидир.**

Мүәллим, һәмчинин сәһнәнин драматик әсәрләрдәки образларын чанлы чыхмасына тә'сирини ајдынлашдырыр вә көстәрир ки, сәһнә өз гурулушу, декорасијасы, актјор исә жест, мимика, сәс вә һәрәкәтләри илә гәһрәманы, белә демәк оларса, реаллашдырыр. Һадисәләри әјани шәкилдә изләјән «тамашачы образларын кечирдији һәјәчан вә изтирабларына, севинч вә нәш'әни билаваситә көрүр, онларын бир нөв шаһидинә чеврилир» (Мир Чәлал, П. Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, 1972, сәһ. 160).

Мүәллимин көстәриши илә шакирдләр роман вә пјесин композисијасындакы башлыча фәргләри дә нәзәрә чарпдырырлар: «Думанлы Тәбриз» дөрд һиссәдән (дөрд китабдан) ибарәт олуб, һадисәләр ајры-ајры башлыглар алтында верилир, ахырынчы сәһифәни еиилог һесаб етмәк олар. «Ал-

Scanned with ACE Scanner

мәз» пјеси беш пәрдәдән ибарәтдир, пәрдәләр шәкилләрә бөлүнүр.

Бу гајда илә апарылан ишин нәтиҹәсини јохламаг үчүн шакирдләрдән ашағыдакы суаллара јазылы ҹаваб һазырламағы тәләб етмәк мәгсәдәујғундур:

1. Епик нөвлә драматик нөвүн нә кими охшар ҹәһәтләри вар?

2. Драматик вә епик (роман) әсәрләрин сүжетләриндә һансы спесифик хүсусијјәтләри көстәрә биләрсиниз?

3. Епик (роман) вә драматик әсәрләрдә һадисәләрин инкишаф мәрһәләләри нечә олур, бу ҹәһәтдән онларын арасында нә кими фәргләр мөвҹуддур?

4. Насир вә драматург образ јарадаркән һансы үсуллардан истифадә едир?

5. Драматург образ јарадаркән насирин ихтијарында олан үсулларын һамысындан истифадә едә билирми?

6. Сәһнәнин вә артистин драматик әсәрләрдәки образларын дәрк едилмәсиндә ролу нәдән ибарәтдир?

7. Епик (роман) әсәрлә драматик әсәрләрин заһири композисија гурулушунда нә кими фәргли ҹәһәтләр вардыр?

Мүгајисә пријомундан әдәби әсәрләрин јалныз нөв хүсусијјәтләринин өјрәдилмәсиндә дејил, һәмчинин бир нөвүн мүхтәлиф жанрларынын мәнимсәдилмәсиндә дә истифадә етмәк фајдалыдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, һәтта VIII—X синиф шакирдләри белә, бир сыра һалларда, мүәјјән әдәби нөвә дахил олан жанрларын хүсусијјәтләрини лазымынча шәрһ едә билмирләр. Мәһз буна көрә дә мүәјјән бир нөвүн мүхтәлиф жанрларына мәхсус олан әсәрләри мүгајисә етмәклә һәмин жанрларын спесифик хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк ваҹибдир. Бунун һәјата кечирилмәси јолларынын мүәјјәнләшдирилмәси исә ајрыҹа тәдгигат тәләб едир.

БӘДИИ ТӘҺЛИЛ ВӘ ШАКИРДЛӘРДӘ КОММУНИСТ ДҮНЈАКӨРҮШҮНҮН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Мәтләб ГАСЫМОВ
Фүзули рајону, Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими

ШАКИРДЛӘРИН формалашдырылмасында әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Бу фәнни «инсаншүнаслыг» адландыранлар әсла јанылмырлар.

Сов.ИКП XXV гурултајында Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Шәхсијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјатда фәал мөвге тутмасыдыр, ичтимаи борҹа шүурлу-мүнасибәт бәсләмәсидир, бу заман онун сөзү илә ишинин бир-биринә ујғун кәлмәси күндәлик давраныш нормасы олур. Мә'нәви тәрбијәнин вәзифәси белә бир мөвге тәрбијә етмәкдир»[1].

Күчлү информасија ахыны, елми-техники тәрәгги дөврүндә еһтираслы мүәллим шәрһи илә мүшајәт олунан бәдии тәһлил шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында јенә дә апарыҹы гүввә олараг галмагдадыр.

Мән бәдии тәһлил вә шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы проблеми илә бағлы шәкилдә бә'зи тәҹрүбәләр апармышам. Фүзули рајонунун Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбиндә бәдии тәһлилә әлагәдар ашағыдакы истигамәтләрдә мүәјјән тәҹрүбәләр апармышыг:

1) образларын ачылмасы, 2) мүсбәт гәһрәманын мә'нәви аләминин габарыг изаһы, 3) мәнфи гәһрәманын көздән салынмасы, 4) характер бүтөвлүјү, 5) поезијанын имканлары.

1. **Образларын ачылмасы.** Мә'лумдур ки, IV—VII синифләрин дәрсликләриндә биз бөјүк бир груп образлар системи илә таныш олуруг. Бу образлар тарихи шәхсијјәт вә ја јазычы тәхәјјүлүнүн мәһсулу олмасындан асылы олмајараг мүхтәлиф заман вә мәкан дахилиндә јашајыб дүшүнән инсанлардыр.

[1] Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, стенографик һесабат, сәһ. 113.

Онларын сијаһысында мәрд, мүбариз, гәһрәман, чәсур, һуманист, вәтәнпәрвәр, хејирхаһ, тәдбирли, вәфалы образлар олдуғу кими, тәнбәл, горхаг, намәрд, сатгын, јалтаг, шәрәфсиз вә һијләкар образлар да вардыр. Образларын ачылмасы просесиндә мән бу мәсәләләри диггәт мәркәзиндә сахлајырам. Фикрими конкрет фактларла изаһ етмәјә чалышачағам.

IV синифдә Е. Ағајевин «Күнәш доғачаг» адлы сијаси мәзмунлу һекајәси верилмишдир. Әсәрин охунмасыны, вал јазысынын динләнилмәси вә мәтн үзәриндә иши баша чатдырдыгдан сонра јығчам тәһлил апарырам. Тәһлил заманы лөвһәдә бир нөгтәдән чыхыб бәрабәр бучаглар әмәлә кәтирән үч дүз хәтт чәкирәм. Гырмызы тәбаширлә чәкилмиш хәттин үзәриндән Ленин, сары тәбаширлә чәкилмиш хәттин үзәриндән Јузеф, Стефан, гара тәбаширлә чәкилмиш хәттин үзәриндән исә Домбровски сөзләрини јазырам. Гејд едирәм ки, Јузеф вә Стефан әзилән халгын, Домбровскиләр варлыларын, Ленин исә ингилабчыларын, мүбаризләрин нүмајәндәсидир. Бир даһа мәтн үзәринә гајыдараг шакирдләрин диггәтини образларын өз сөзләринә чәлб едирәм:

«...Рәдд ол, кет! Мәнә сәнин кими тәнбәл лазым дејил» (Домбровскинин ханымы).

«—Еһ, нечә олачағам? Адамын кәрәк бәхти олсун, пан Стефан... Он күн иди ки, пан Домбровскинин евиндә...

Стефан оғланын сөзүнү кәсди, күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

—Говдулар, дедиләр ки, тәнбәлсән?!

Јузеф донухду:

—Пан Стефан, сиз буну һардан билирсиниз?» (Јузеф вә Стефан).

«—Әзизим, мән ингилаб күнәшини дејирәм. Азадлыг күнәши доғачаг!...

Онда зүлмәт дә, эсарәт дә олмајачаг» (В. И. Ленин).

Образларын дүнјакөрүшүнә мүәллим тәһлили илә салынмыш ачар, образларын мә'нәви аләминә сәјаһәт шакирдләрин мә'нәвијјатына, бүтүнлүклә онларын дүнјакөрүшүнә тә'сир едир гәнаәтиндәјик. Образларын ачылмасы шакирд үчүн гаранлыг чәһәтләрин ачылмасына, ајдынлашмасына шәраит јарадыр.

2. Мүсбәт гәһрәманын мә'нәви аләми.

Мүсбәт гәһрәманын мә'нәви аләминин габарыг изаһы үчүн «Короғлу» дастаны чохлу әдәби факт верир. IV синифдә

бу дастандан «Алы киши» вә «Дәмирчиоғлунун Чәнлибелә кәлмәси» һиссәләри верилмишдир. Бу парчаларда вә дастанын синифдәнхарич охудан шакирдләрә мә'лум олан дикәр парчаларында биз Короғлуну даһа күчлү, даһа чевик, дүшүнчәли, даһа мәрд вә тәдбирли көрүрүк.

Һәмишә дәрсин мүәјјән анына синифдәнхарич оху елементләрини дахил етмәк јахшы нәтичә верир. Әлбәттә, бу иши һәлә әввәлчәдән, дәрсә һазырлашаркән планлашдырырам. «Дәмирчиоғлунун Чәнлибелә кәлмәси» фәслинин тәдриси заманы Короғлунун мәрдлијиндән дөнә-дөнә сөһбәт ачырам. Гејд едим ки, Рөвшән һәлә Короғлулашмамыш «Мәрд икидләр мүхәннәтдән сечилсин» дејирди. Короғлу һәм дүшмәнлә вурушур, һәм дә өз мәрдлијини тәрәннүм едирди. Гејд едим ки, бу тәрәннүм вә өзүнүтәблиғ чох тәбии сәсләнир. Бу өзүнүтәгдим ловғалыг, тәкәббүрлүлүк дејил; әсл халг гәһрәманынын мәрдлијидир, өзүнүдәркетмәнин, өзүнүтәсдигин зирвәсидир. Көрүндүјү кими, гәһрәманын өзүнүдәркетмәси дәрсдә апардығымыз бәдии тәһлилдә шакирдин өзүнүдәркетмәси, өзүнүтәсдиги үчүн ачар ролуну ојнајыр. Короғлунун өзү, достлары, дәлиләри, ханымлары вә һәтта дүшмәнләри дә дастан боју онун мәрдлијиндән сөһбәт ачыр. Дастандан кәтирдијимиз мисалларла фикримизи ајдынлашдыраг. Әдәби факты бәдии тәһлилин сүзкәчиндән кечирәк:

Ашыг Чунун: ...Мәрд мејдандан гачмајыбдыр јанында,
Дәлиләри чәм көрмүшәм башында... (сәһ.

Короғлу өзү: ...Намәрд сиррини биләндә,
Мүхәннәт үзә күләндә,
Јағы дүшмән күч кәләндә,
Мејдандан гачдығын вармы? (сәһ. 60)

Дәмирчиоғлунун сөзү:

...Короғлу дәлиси сајыл, Ејваз хан!... (сәһ. 105)

Бәлли Әһмәдин сөзү:

...Короғлу дејәр Чәнлибелдә бәј мәнәм,
Пашаја, хоткара бојун әјмәрәм... (сәһ. 168) вә с.

Бу мисалларын сајыны артырмаг да олар. Лакин бу фактын өзү дә сүбут едир ки, мүсбәт гәһрәманын дахили аләминин, кејфијјәтләринин, мә'нәви дүнјасынын габарыг тәһлили вә изаһы шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында еффектли рол ојнајыр. Бу үсулун уғурлулуғуну дәфәләрлә тәчрүбәдә сынагдан кечирмишик.

3. Мәнфи гәһрәманын көздән салынмасы.

3*

Scanned with ACE Scanner

Мәнфи типин, мәнфи сурәтин көздән салынмасы мүәллифин әлиндә тутарлы васитә олдуғу кими, мүәллимин дә гаршысында кениш имканлар ачыр. Шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы ишиндә бу үсулун сәмәрәлилијини биз тәчрүбәдә јохламышыг.

VII синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј» һекајәси верилмишдир. Мә'лумдур ки, бу әсәр реалист нәсрин диггәтәлајиг нүмунәләриндән бириндир. «Әдәбијјат» китабында Гурбанәли бәјин симасы чох сәрраст ифадәләрлә дүрүст мә'наландырылмышдыр: «Гурбанәли бәј өзүндән ашағы дуранлар, зәифләр вә ачизләрлә вәһшичәсинә рәфтар етдији һалда, өзүндән јухары дуранлар—начальникләр, приставлар, чиновникләр гаршысында икигат әјилир, мум кими әријир, јалтагланыр» («Әдәбијјат» дәрслији, сәһ. 34).

Гурбанәли бәј јаланчы, икиүзлү вә јалтагдыр. Дүнән ички мәчлисиндә кефләниб: «Нә гәдәр мәним чаным сағдыр, мән сизә нөкәрәм»—дејиб гонагларыны евинә дә'вәт едән Гурбанәли бәј бу күн гонагларын кәлдијини ешитдикдә гачыб ахурда кизләнир. Бу парчанын изаһы заманы гејд едирик ки, Гурбанәли бәј симасы, јаланчы, ловға бәјләрин типикләшдирилмиш нүмајәндәсидир. Шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында еффектли вә јахындан иштирак етмәк үчүн тәһлил заманы мүәллим гаршыја гојдуғу мәгсәддән асылы олараг бу үсулдан һәм епизодик шәкилдә, һәм дә тәһлил заманы бүтөвлүкдә истифадә едә биләр.

4. Характер бүтөвлүјү.

VII синифдә ҮИЛККИ вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты шаир Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасы ихтисарла тәдрис олунур. Әмәк мөвзусунда јазылмыш бу әсәрдән шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасындан өтрү тутарлы әдәби факт, көзәл тәдрис материалы кими истифадә едирик. Әсәрин бәдии кејфијјәтләриндән, шаирин әдәбијјатымызда, мүасир поезијамызда бөјүк ролундан данышдыгдан сонра бәдии тәһлил просесиндә шакирдләрин диггәтини шаир тәгдиматына јөнәлтмәјә сә'ј едирик.

Шаир тәгдиматына диггәт едәк:

1. Доғма Чәфәримиз кечәләр боју
   Бүкүнкү Севили көрмәмишдими?...
2. Зүлмәтли чадрадан сыјрылан Севил
   Мин белә Севилин анасы олду.
3. Бости тарлаларда шырым ачды ки,
   Севил о јерләрдән раһатча кечсин.
4. Сүрәјја дүзләрә чыханда еркән
   Апарды Севили хәјалларында.
5. Дүнән доғулсајды һәчәр онларды,
   Бу күн Севил кими кәлди дүнјаја.

Гејд едирик ки, Севил халгын ичәрисиндән чыхмыш кәнч бир гыздыр. О, тарихи инкишафын ганунаујғун нәтичәсидир. Кәнч олмасына бахмајараг, характер бүтөвлүјүнә маликдир. Бүтөвлүк онун арзуларына доғру чәсарәтлә чан атмасындадыр. Чәтинликдән горхмамасындадыр.

Севил Азәрбајчанда машынла памбыг јығма һәрәкатынын пионери олмуш, шәрәфлә јашамыш вә шәрәфлә дә өлмүшдүр. Лакин бу өлүм мә'нәви өлүм дејилдир. О, бу күн дә әмәли илә бизим сырамыздадыр. Бу инчәликләри мүәллим шакирдләрә чатдырмаға борчлудур.

Тә'лим вә тәрбијә үсуллары мүнтәзәм олараг тәкмилләшмә просесиндәдир. Габагчыл тәчрүбәдән бәһрәләнән әдәбијјат мүәллими бу фәннин тәдриси просесиндә бәдии тәһлил заманы әсас диггәти шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасына јөнәлтмәлидир. Ахы мәктәб коммунизм гуручулары һазырлајан, онларын коммунист дүнјакөрүшләринин формалашдырылмасында фәал иштирак едән әсас педагожи мәркәздир.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ФАКУЛТАТИВ МӘШҒӘЛӘЛӘРИН АПАРЫЛМАСЫНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Фәрһад ХУБАНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин аспиранты

Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лиминин, тәрбијәсинин вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарында охујуруг: «Факултатив мәшғәләләр кечирилмәси низамы салынсын вә бу мәшғәләләр мөвчуд биртипли дәрс планында нәзәрдә тутулан һәчмдә сахланылсын».

Мә'лум олдуғу кими, бу тә'лим формасынын орта мәктәбдә мәгсәди шакирдләрин үмумтәһсил, әмәк вә сијаси һазырлыг сәвијјәсини јүксәлтмәкдир. Бу бахымдан, мәктәбдә әдә-

Scanned with ACE Scanner

бијјат тәдрисинин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрин јүксәк сәвијјәдә јеринә јетирилмәсиндә факултатив мәшғәләләр бөјүк рол ојнајыр. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу тә'лим формасы кениш имканлара маликдир. Белә ки, мәшғәләјә һәмин фәннә хүсуси марағы олан бачарыглы вә габилијјәтли шакирдләр кәлдијиндән, ејни заманда гаршыја гојулан мәгсәддән асылы олараг, мәктәб мүһазирәси методундан, семинар мәшғәләси вә зачот системиндән истифадә едилир. Һәр бир мәшғәлә иштиракчысы тәклиф едилмиш мөвзулар үзрә реферат һазырлајыр, јолдашлары вә башга синфин нүмајәндәләри гаршысында мә'рузәләрлә чыхыш едир. Илдә бир нечә әдәби-бәдии кечәләр, диспут, викторина вә мүхтәлиф мәзмунлу конфранслар кечирилир. Бүтүн бунлар тәдрис материалынын шакирдләрин шүурлу мәнимсәмәсиндә вә охудуглары әсәрлә әлагәдар сәрбәст фикир сөјләјиб конкрет нәтичәләр чыхармаг бачарығына јијәләнмәләриндә мүһүм рол ојнајыр.

Тәәссүф доғурачаг һалдыр ки, әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләрин апарылмасына даир һәлә дә республикамызда елми-тәдгигат ишләри апарылмамыш вә мүәллимләрә кифајәт дәрәчәдә истигамәт верән методик вәсаитләр һазырланмамышдыр. Елә бунун нәтичәсидир ки, факултатив мәшғәләләр үчүн програм тәртиби мүәллимин өз үзәринә дүшүр. Курсун тәдрис материалы илә паралел апарылан факултатив мәшғәләләрин програмыны тәртиб едәркән мүәллим ашағыдакылары әсас тута биләр:

1. Һәр бир синфин тәдрис програмы һәмин синифдә тәшкил олунан факултатив мәшғәләләрин програмы үчүн әсас истигамәт, ана хәтт ола биләр (бах: Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси. II һиссә, Бакы, 1976, сәһ. 248).

2. Белә һалда мәшғәләнин програмы систематик курса аид програм материалынын дәринләшдирилмәсинә хидмәт етмәли вә онун јүксәк елми сәвијјәјә јүксәлдилмәсини тә'мин етмәлидир.

3. Дәрсликдә һәјат вә јарадычылығы һаггында аз мә'лумат верилән, лакин өјрәнилмәсинә еһтијач дујулан, шакирдләрин тәрбијәси вә әдәби билијинин инкишафы үчүн даһа чох әһәмијјәтли олан сәнәткарларын јарадычылығына мәшғәлә програмында хүсуси јер верилмәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

4. Мүстәгил ишин мүхтәлиф формаларынын апарылмасына мәшғәлә програмында ајрыча јер верилмәлидир.

Шүбһәсиз ки, програмын тәртибиндә шакирдләрин јаш, билик сәвијјәси вә мөвзу үзәриндә ишләјә билмәк имканлары нәзәрә алынмалыдыр. Лүзумсуз материалларла програмы һәддиндән чох јүкләмәк вә мүрәккәбләшдирмәк олмаз; әкс тәгдирдә шакирдләрин мәшғәләјә марағы вә өзләринә инамы азала биләр.

Факултатив мәшғәләнин апарылмасында диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә мүһазирәнин нөвләриндән дүзкүн истифадәдир. Шакирдләрин јаш, билик сәвијјәси вә тәдрис материалынын характериндән асылы олараг мүһазирәнин үч формасындан истифадә едилир: кириш мүһазирәси, ичмал мүһазирәси вә үмумиләшдиричи мүһазирә.

Мөвчуд методик әдәбијјатда кириш вә ичмал мүһазирәләринин мәзмуну вә апарылмасына даир кифајәт гәдәр мә'лумат верилдијиндән бурада јалныз үмумиләшдиричи мүһазирәләрин мәзмуну һаггында бә'зи мүлаһизәләримизи гејд едәчәјик.

Үмумиләшдиричи мүһазирә өзүнүн характери вә һәчминин кенишлијинә көрә башгаларындан фәргләнир. Факултатив мәшғәләләрдә мүһазирәнин бу нөвүндән ән чох о заман истифадә олунур ки, мөвзулар шакирдләр үчүн гавранылмасы чәтин, һәчми кениш олсун, изаһында мүхтәлиф мә'хәзләрә истинад едилмәсинә еһтијач дујулсун. Үмумиләшдиричи мүһазирәдә нәзәри гајда вә мә'луматларын, тарихи факт вә һадисәләрин кениш тәснифаты верилир. Мүхтәлиф әдәби вә елми мәнбәләрдән истифадә олунур. Бу о демәк дејил ки, мәшғәлә јалныз мүәллимин там фәаллығы шәраитиндә кечилмәлидир. Иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, гаршыја бә'зи проблем мәсәләләр гојуб, онларын һәллинә шакирдләри чәлб етмәк мүмкүн олсун. Мөвзунун јахшы мәнимсәдилмәси вә мүһазирәнин марагды кечмәси үчүн мүхтәлиф әјани вәсаит вә иллүстрасијалардан да истифадә едилмәси јахшы нәтичә верир.

Факултатив мәшғәләнин апарылмасында истифадә олунан сәмәрәли үсуллардан бири дә семинардыр. Семинарын мүвәффәгијјәтли кечмәси биринчи нөвбәдә мөвзуларын дүзкүн сечилмәси вә мүстәгил ишин мүхтәлиф формаларындан сәмәрәли истифадә едилмәсиндән асылыдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, факултатив мәшғәләдә семинары бир нечә формада апармаг олур. Бу саһәдә Балакән рајонундакы Низами адына I нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Ханым Абдуллајеванын зәнкин иш тәчрүбәси вардыр. Ханым мүәллимәнин мәшғәләләри һәмишә марагды, мәзмунлу вә долғун кечир. О, дәрсдә бә'-

Scanned with ACE Scanner

зән вахт мәһдудијјәти нәтичәсиндә мүәјјән елми-нәзәри мә'луматы әтрафлы изаһ едә билмәјәндә ону факултативин һесабына кенишләндирир, конкрет мөвзулар үзрә шакирдләрә дәрин вә әсаслы билик верир. Нүмунә үчүн мүәллимин VIII синифдә бир семинар мәшғәләсиндә апардығы методики ишин кедиши илә таныш олаг (семинар мәшғәләнин планыны Ханым мүәллимлә бирликдә һазырламышдыг).

М ө в з у: Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын Низаминин ејни адлы поемасы илә мүгајисәли тәһлили.

Мә'лум олдуғу кими, Низаминин «Лејли вә Мәчнун» әсәринин өјрәдилмәсиндә әсас курс програмында ајрыча јер верилмир. Она көрә дә бу поема һаггында шакирдләр сәтһи мә'лумата малик олурлар. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын өјрәдилмәси үчүн ајрылмыш дәрс саатында шакирдләр әсәрин идеја мәзмуну, бәдии вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри һаггында мүәјјән гәдәр билик әлдә етсәләр дә, бөјүк усталыгла гәләмә алынмыш бу гијмәтли сәнәт абидәсиндәки мүхтәлиф фәлсәфи-ичтимаи мәсәләләрин маһијјәтинә дәриндән нүфуз едә билмирләр. Бу исә бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләрлә әлагәдардыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыны шакирдләрин јахшы баша дүшмәси вә әсәр һаггында әсаслы билик алмасы үчүн ону Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасы илә мүгајисәли өјрәтмәк даһа сәмәрәли нәтичә верир. Семинар мәшғәләсини бу истигамәтдә гурмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда суал вә тапшырыглар верилди (шакирдләр үч група бөлүндү):

1. Шакирдләрин бир групу поемаларын јарандығы дөврүн тарихи вә мәдәни хүласәси һаггында суал вә тапшырыглар алды:

1) Һәр ики шаирин јашајыб-јаратдығы дөврүн ичтимаи, сијаси вә мәдәни һәјаты һаггында ајдын вә конкрет мә'лумат верин.

2) Поемаларын јазылма сәбәблэрини изаһ един.

3) Әдәбијјат аләминдә «Лејли вә Мәчнун» мөвзусу ишләндији һалда, Фүзулинин һәмин мөвзуја мүрачиәт етмәјининин сәбәбини ајдынлашдырын.

2. Шакирдләрин икинчи групу поемаларын сүжети вә образларын мүгајисәли тәһлили үчүн ашағыдакы суал вә тапшырыглары алды:

1) Поемаларда баш образларын характери вә психолокијасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри нүмунәләрлә изаһ един.

2) Икинчи дәрәчәли образларын мүгајисәли характеристикасыны верин.

3) Поемаларын сүжетләриндә охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирин.

4) Фүзулинин поемасында шаирә мәхсус орижинал чәһәтләри нүмунәләрлә изаһ един.

5) Һәр ики поемада дастан вә нағылларымыза хас олан хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирин.

3. Шакирдләрин үчүнчү групу исә әдәбијјат нәзәријјәсиндән суал вә тапшырыглары алды:

1) Һәр ики поема һансы ше'р формасында јазылмышдыр?

2) Поемаларда тәбиәт һадисәләриндән нә мәгсәдлә истифадә едилмишдир?

3) Һәр ики поемада бәдии тәсвир васитәләриндән нә чүр истифадә олунмушдур?

Бунунла јанашы, мүәллим шакирдләрә истифадә едиләчәк елми-методик әдәбијјатын сијаһысыны вермәлидир.

Азәрбајчанда орта әср феодал аилә адәт-ән'әнәләри гадынларын мә'нәви азадлығыны әлиндән алмыш вә онлары инсани һүгуглардан мәһрум етмишдир. Саф, мүгәддәс һиссләрә әсасланан мәһәббәт Фүзули Лејлисинә дә хас олан сәчијјәви хүсусијјәтдир. О да Мәчнуну одлу мәһәббәтлә севир вә өз севкисинә ахырадәк садиг галыр. Доғрудур, о, Низаминин Лејлиси гәдәр чәсарәтли олмаса да, ағыллы чаваблары илә Ибн-Сәламы өзүндән узаглашдырыр. Үмумијјәтлә, бүтүн әсәр бoју Фүзули Лејлиси Низами Лејлисиндән мәзлум көрүнүр.

Мүгајисәли тәһлил просесиндә шакирдләр Фүзулијә мәхсус, орижинал чәһәтләри конкрет фактларла мүәјјәнләшдирирләр. Ајдын олур ки, Фүзули поеманын мүхтәлиф јерләриндә гәһрәманын әһвали-руһијјәсинә ујғун олараг, һәр бир һадисә вә вәзијјәтлә әлагәдар гәзәлләри нәзмә чәкмишдир. Һәмин гәзәлләр һадисәләрин ајрылмаз бир һиссәси кими гәһрәманларын кечирдији кәркин психоложи анларын тәбии верилмәсинә имкан јаратмышдыр. Ејни заманда, поеманын поетик күчүнү артырыб әсәрин бәдии чәһәтдән гүввәтли чыхмасына көмәк етмишдир.

Фүзули тәдгигатчыларынын сөзләри илә десәк, «Фүзули «Лејли вә Мәчнун»у да бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатында бу мөвзуда јазылмыш башга әсәрләрдән, о чүмләдән бөјүк Низа-

мини «Лејли вә Мәчнун»ундан фәргләндирән әсас чәһәт еләүрәкләр јахыб-јандыран сәмими гәзәлләридир» (Р. Азадә. «Мәһәммәд Фүзули», Елми-тәдгиги мәгаләләр, Бакы, 1958, сәһ. 169).

Тәбиәт һадисәләриндән шаирләрин нә мәгсәдлә истифадә етдијини шакирдләр тамамилә дүзкүн ача билдиләр. Онлар суаллара һазырладыглары јазылы чавабларда гејд едирдиләр ки, һәр ики әсәрдә гәһрәманларын һалына ујғун тәбиәт һадисәләри верилмишдир. Бу тәбиәт тәсвирләри образларын характеринин вә мә'нәви аләмләринин ачылмасына хидмәт едир. Лејли вә Мәчнунун баһар фәслиндә көрүшүнү тәсвир едәркән шаирләрин јаратдыглары лөвһәләри санки маһир рәссам фырчасы чәкмишдир. Бурада тәбиәтин көзәллији гәһрәманларын шән әһвал-руһијјәси илә бәдии мүвазинәт тәшкил едир.

Лејлинин хәстәләниб өлүм јатағына дүшдүјү вахт исә тәбиәт башга фонда верилмишдир. Пајызын кәлиши бағын көзәллијини гарәт етмишдир. Бағын көзәллијиндән һеч бир әсәр-әламәт галмамышдыр. Бүлбүлүн ширин нәғмәләр охујан дили сусмушдур. Онун јериндә гарғаларын сәси ешидилирди. Бағ матәм мејданына охшајыр. Сәрсәр јели лаләнин чырағыны сөндүрүб, бағы зүлмәтханаја чевирмишдир.

Шаир бурада да гәһрәманыны тәбиәтлә әлагәдар көтүрүр. Тәбиәтин бу мәнзәрәси Лејлинин һалына даһа чох ујғундур. Артыг Лејлинин дә өмрүнүн баһар чағы хәзана дөнмүшдү...

Беләликлә, апардығымыз мүшаһидә вә тәчрүбәләрин нәтичәси көстәрди ки, семинар мәшғәләдә бу сәпкидә елми-методики ишләрин апарылмасы шакирдләрин мөвчуд әдәби билијинин дәринләшдирилмәсинә имкан верир. Бунунла јанашы, һәр бир шакирдин бәдии тәфәккүрүнүн елми инкишафына мүсбәт тә'сир көстәриб, онлары јарадычылыгла ишләмәјә чәлб едир.

МӘКТӘБ ӘДӘБИЈЈАТ МУЗЕЈИНДӘ ФОЛКЛОР ЕКСПОЗИСИЈАСЫНЫН ТӘШКИЛИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин әмәкдашы

ӘДӘБИЈЈАТДАН синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләр мәктәблиләрин асудә вахтынын сәмәрәли тәшкилинә имкан верир, онларда әдәби-бәдии инкишафа, јарадычылыг вә гисмән тәдгигатчылыг бачарыгларынын тәрбијә олунмасына хидмәт едир, шакирдләрин мүстәгил иш габилијјәтинин формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

«Синифдәнхарич апарылан бүтүн ишләр бир тәрәфдән синифдә (дәрсдә) бәдии әдәбијјатдан верилән мә'луматы, билији дәринләшдирмәк, мөһкәмләндирмәк мәгсәди тә'гиб етмәли, о бири тәрәфдән шакирдләрин габилијјәт вә мејлләрини совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләр әсасында тәшкил вә инкишаф етдирмәлидир» (Ә. Гарабағлы. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1968, сәһ. 291).

Ән сәмәрәли синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдән бири әдәби екскурсијадыр. Профессор Ә. Гарабағлы буну «ән хејирли тә'лим үсулларындан бири» кими гијмәтләндирир, әдәби екскурсијанын әсас нөвү олараг әдәбијјат вә инчәсәнәт музејләринә вә сәркиләрә едилән екскурсијаларын әдәби тәһсилдә бөјүк ролуну хүсуси гејд едирди.

Музеј латынча «музеум» сөзүндән олуб, мә'насы инчәсәнәтин бүтүн доггуз нөвүнү тәмсил едән илһам пәриләринин топлашдығы мә'бәд демәкдир.

Музеј инчәсәнәт әсәрләрини, тарихи, милли, мәишәт, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты әшјаларыны, мәшһур адамларын һәјат вә фәалијјәтләри һаггында материаллары вә с. топлајараг, мүәјјән систем үзрә тәртиб едән, онлары горујан, әјани сурәтдә өјрәдән вә кениш күтләләр арасында бу биликләри тәблиғ едән идарәдир. (Краткий словарь иностранных слов, Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, М., 1951, сәһ. 260).

Республикамызда музејләр, о чүмләдән әдәби тәмајүллү музеј чохдур. Бунлардан бири бу күн бүтүн дүнјада надир музејләрдән һесаб олунан Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејидир. 1945-чи илин баһарында Низами Кәнчәвинин музеји кими тә'сис олунмуш бу сәнәт мә'бәди илләр кечдикчә даһа да зәнкинләшмиш,

Scanned with ACE Scanner

«Азәрбајчан әдәбијјаты музеји сәвијјәсинәдәк мараглы бир инкишаф јолу кечмишдир» (Б. Нәбијев. Һикмәт вә көзәллик хәзинәси. Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјат Музејинин Әсәрләри, IV чилд, Бакы, 1978, сәһ. 7).

Һазырда үч миндән чох експонаты олан «Низами музеји Азәрбајчан әдәбијјатынын ерамыздан әввәлки биринчи минилликләрдән, **фолклорун илк нүмунәләриндән тутмуш** (курсив мәнимдир—**Ш. М.**) Азәрбајчан Совет әдәбијјатынын чичәкләнмәсинә гәдәрки дөврүнү әһатә едән бөјүк мигјаслы бир әдәбијјат музејидир. Бу кениш експозисија јарашыглы музеј бинасынын ики мәртәбәсиндә јерләшән 23 залда ачылмышдыр» (Б. Нәбијев, көстәрилән мәгаләси).

Әдәбијјатымызын зәнкинлијинә вә гәдимлијинә дәлаләт едән материалларын топланылыб системләшдирилдији, әдәбијјатшүнас вә мәтншүнасларын, тарихчи алимләрин, фырча вә шәбәкә усталарынын биркә әмәјинин нәтичәси олан музеј сөз сәнәтимизи даими инкишаф просесиндә өјрәнмәјә, изләмәјә имкан верир. Бурадакы әлјазмалары, китаблар, шәхси китабхана, мүхтәлиф сајлы јарадычы әмәк әшјалары, фәрди шејләр тарихи-мәдәни дәјәрини сахлајан материаллардыр. Бунлар сәнәткарларын јарадычылығыны, шәхсијјәтини, психолокијасыны өјрәнмәкдә дәјәрли васитәләрдир. Бу материаллар мәктәблиләрин билик мәнбәјинә чеврилир, онлара «јазычыны тәбии шәраитдә инсан кими дәриндән баша дүшмәјә вә бәдии әсәрләр јарадычысынын күндәлик әмәји илә таныш олмаға имкан верир» (Н. П. Лощинин. Литературный музей и школа, Москва, Изд-во «Просвещение», 1976, сәһ. 8).

Музејдә шифаһи халг әдәбијјаты илә бағлы мараглы материаллар чохдур. Бунларын сырасында нағыл сүжетләри әсасында тохунмуш халчалар, иллүстрасијалар, миниатүрләр, гәдим дастанларымызын әлјазмалары вә с. хүсуси јер тутур.

Залда шакирдләри һәлә кичик јашлардан ешитдикләри «Мәлик Мәммәд» нағылы мөвзусунда тохунмуш сүжетли халча вардыр. Тәбриз тәтбиги сәнәт усталарынын јаратдыглары халча нағылын мәзмун вә идејасыны әкс етдирән әјани вәсаит кими мараглыдыр. Бурада һәмчинин халг мәрасимләри һаггында тамашачыда ајдын тәсәввүр јарадан, мә'лумат верән рәнкарлыг әсәрләри дә топланмышдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» епосу илә бағлы материаллар музејин икинчи залындадыр. Епосун надир әлјазмаларынын факсимилеләри залын гијмәтли експонатларындандыр. «Китаби-

Дәдә Горгуд»ла бағлы витринләрдә епосун академик В. В. Бартолд, Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики Һ. Араслы вә харичи өлкә алимләри тәрәфиндән нәшр етдирилмиш нүсхәләри дә вардыр.

ССРИ халг рәссамы Микајыл Абдуллајевин чәкдији иллүстрасијалар мәктәблиләрин епосун идеја-мәзмунуну, әдәбибәдии хүсусијјәтләрини өјрәнмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Мүшаһидә вә тәчрүбә көстәрир ки, бу материаллар шакирдләрин әдәби биликләрини артырыр, зәнкинләшдирирсә, ән'әнәви миниатүр хүсусијјәтләриндән јарадычылыгла истифадә јолу илә чәкилмиш акварелләр мәктәблиләрин бәдии тәрбијәсиндә, рәнкарлыг пешәси үзрә мүәјјән билик мәнимсәдилмәси вә тәсәввүр јарадылмасында гајнаға чеврилир.

Музејин тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти нәдән ибарәтдир? Мемориал материаллар мәктәблиләрдә мүшаһидәчилик габилијјәтинин инкишафына, үмумиләшдирмә габилијјәтинин, бачарыгларынын мүстәгил јолла јаранмасына стимул јарадыр («Нәдир? Кимдир?», мәктәблинин столүстү китабы, II китаб, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1976, сәһ. 59).

Јухарыда да гејд етдијимиз кими, музејләрдәки күлли мигдарда мүхтәлиф әшјалар, материаллар ән гијмәтли тә'лимтәрбијәви васитәләрдир. Музејләри «башлыча сәрвәти надир тапынтылар дејил, бураја дүзүлмүш әшјаларын өз хүсуси дилләриндә инсанлара вердикләри биликләрдир». Һәм дә бу биликләр әјани сурәтдә мәнимсәдилир.

Музејин әдәби тәһсилдә әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, бурадакы материаллар мәктәблиләрдә әдәбијјата, образлы сөзә вә онун јарадычысы олан халга, сәнәткарлара мараг вә мәһәббәт һисси ашылајыр. Музеј әдәбијјат вә инчәсәнәт үзрә информасијаларын тез мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрин естетик тәрбијәсинә, јени мәдәнијјәтин гурулмасы үчүн кечмишин гүдрәтли мә'нәви сәрвәтләринә јијәләнмәсинә имкан верир (Н. П. Лощинин. Көстәрилән әсәри).

VIII синифдә шифаһи халг әдәбијјатына даир програм материалларынын тәдриси заманы Бакы шәһәри мәктәбләри үзрә Низами адына Әдәбијјат Музејинә екскурсија кечирилмәси әһәмијјәтли олур. Тәчрүбә көстәрир ки, бу, шифаһи халг әдәбијјаты материалларынын өјрәнилмәсиндән сонра кечирилдикдә даһа чох фајдалы олур. Белә ки, музеј експонатларына тамаша заманы шакирд бејни фәалијјәтдә олур; о, өјрәндикләрини тәкрарлајыр, јада салыр, әјани шәкилдә көрүб дәрк

Scanned with ACE Scanner

едир. Бу иши програм материалынын тәдрисинә башламаздан әввәл, сентјабрын әввәлиндә дә һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Лакин бу заман шакирдләр јалныз көрүб мүшаһидә едир, екскурсовод мә'луматыны динләјирләр, онларын зеһни фәаллығы исә тә'мин олунмур вә ја аз тә'мин олунур.

Ајдындыр ки, Низами музејинә екскурсија анчаг Бакы мәктәбләри үзрә мүмкүндүр. Музејин әһатә чоғрафијасы Бакы илә мәһдудлашыр. Бунун өзү дә мүәјјән чәтинликләр доғурур. Одур ки, шифаһи халг әдәбијјаты тәдрисинин еффектлилијини тә'мин етмәк үчүн әдәбијјат, јахуд дијаршүнаслыг музеји нәздиндә фолклор експозисијасынын тәшкили зәруриләшир. Бу бир тәрәфдән шакирдләрин, үмумијјәтлә, асудә вахтынын сәмәрәли тәшкилинә имкан верирсә, дикәр тәрәфдән шакирдләрин мүвафиг билик вә бачарығыны ашкара чыхармагда васитә олур. Музејин мүвафиг һиссәсинин тәшкили һәм дә шакирдләрин билик вә бачарығыны инкишаф етдирир, онларда тәфәккүр мүстәгиллији вә тәхәјјүл тәрбијәси үчүн әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Фолклор експозисијасынын әдәбијјат, хүсусән дијаршүнаслыг музеји нәздиндә јарадылмасы мәсләһәтдир. Бу, фолклорла етнографија вә тарихин әлагәсини баша салмагда ән тә'сирли васитә олур.

Шифаһи халг әдәбијјаты експозисијасынын јарадылмасында кәнч фолклоршүнаслар дәрнәји үзвләринин гүввәсиндән истифадә даһа јахшы нәтичә верир.

Дијаршүнаслыг музеји нәздиндәки фолклор експозисијасында вә ја әдәбијјат музеји нәздиндә ашағыдакы бөлмәләр јарадылмалыдыр: **лирик фолклор; ашыг јарадычылығы; нағыллы, әфсанәли дүнјамыз; халг драмлары.**

Лирик фолклор бөлмәсиндә охшама, лајла, бајаты, сајачы сөзләри, әмәк нәғмәләри, мөвсүм вә мәрасим нәғмәләринә аид нүмунәләр олмалыдыр. Лирик фолклар нүмунәләри халг мусигиси илә әлагәдардыр. Одур ки, бурада Азәрбајчан халг аләтләринин шәкилләри нүмајиш етдирилмәли вә ја имкан олан јердә мусиги аләтләринин өзү вә ја кичик өлчүдә макетләри гојулмалыдыр.

Ашыг јарадычылығы лирик фолклорла сых бағлыдыр вә бу үзви әлагәни нәзәрә алмагла ики бөлмә үчүн бир фонотека јаратмаг әһәмијјәтли олур. Бурада ашыгларын ифасында маһнылар јазылмыш валлар, кәнч фолклорчулар дәрнәји үзвләринин лентә алдыглары охшама, лајла, бајаты, мүхтәлиф мөв-

сүм вә мәрасим нәғмәләри чәмләшдирилмәли, халг маһнылары вә ашыг һавалары јазылмыш магнитофон лентләри јерләшдирилмәлидир.

VIII синифдә маһнылар вә әмәк нәғмәләри, бајатылар вә лајлалар, ашыг јарадычылығы һаггында програм материалларынын тәдриси просесиндә ајры-ајры жанрлар үзрә нүмунәләрин мәтнләринин нүмајиши, лирик әсәрләрин билаваситә халг нүмајәндәси тәрәфиндән ифасы, ашыг һавалары вә ашыг маһныларынын динләнилмәси бу сәнәт һаггында билик вә мә'луматы дәринләшдирир, емосионаллашдырыр, тәсәввүр вә гаврајыш бир-бирини тамамлајыр. Бу, икинчи бир чәһәтдән дә фајдалыдыр; шакирдләр халг мусигиси илә гидаланыр, ешидир, дујур вә өјрәнирләр.

Нағыллар аләми бөлмәсиндә ашағыдакы гисим материалларын топланылмасы мәсләһәтдир. Мә'лумдур ки, нағылларымыз сон илләрдә «Кәнчлик» вә «Ишыг» нәшријјатлары тәрәфиндән көзәл тәртибатда, иллүстрасијаларла бирликдә нәшр олунмуш вә олунмагдадыр. Бөлмәдә нағыллар топланмыш китаблар, ајры-ајры нағыллар олан иллүстрасијалы китабчалар, рәвајәт, ләтифә вә әфсанәләр китаблары јерләшдирилмәлидир. Һәмин китабларла јанашы, бурада онларын тәртибатчылары һаггында гыса мә'лумат верилмәли, имкан дахилиндә тәртибчи-топлајычынын шәкли олмалыдыр. Һәмин бөлмәдә нағыллар, ләтифә вә ја әфсанәләр мөвзусунда шакирд әмәјинин—тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан иллүстрасијалар да нүмајиш етдирилмәлидир. Бунлар нағыллардакы, әфсанәдәки идејанын рәнкләрдә ифадәси кими әһәмијјәтли олур.

Бу күн нағыл вә әфсанәләр әдәбијјат вә инчәсәнәт ишчиләринин, хүсусән кино сәнәти нүмајәндәләринин даһа чох мүрачиәт етдикләри әдәби материаллардыр. Сон илләр «Азәрбајчанфилм» киностудијасында нағылларымыз әсасында чохлу мултфилм вә диафилм јарадылыб. Ајдындыр ки, мултфилмләрин әлдә олунмасы гисмән чәтиндир, лакин бөлмәдә нағылларымыз әсасында чәкилмиш рәнкли диафилмләр топламаг мүмкүндүр.

Бунлар биринчи нөвбәдә нағылын поетикасынын, мөвзу вә идејасынын асан вә дәриндән баша дүшүлмәси үчүн тә'сирли васитәдир. Шакирдләр рәнкләри, диафилм вә ја мултфилмләрдәки тәбии шәраит вә әшјаларын фонунда һадисәләри көрүр, мүгајисә апарырлар. Беләликлә, екран нағылын көрмә, ешитмә дујғулары илә дәриндән мәнимсәдилмәсинә имкан верир.

Scanned with ACE Scanner

Бурадакы рәнкләр, мусиги, сәсләр вәһдәт тәшкил едәрәк, синтетик сәнәт һаггындакы билији кенишләндирир, әјаниләшдирир.

Икинчи бир чәһәтдән нағыллар бир әдәби хаммал кими шакирдләр үчүн «кәшф олунур».

Халг драмлары бөлмәсиндә вахтилә мөвчуд олмуш мејдан тамашаларынын адлары верилмәли, халг драмларына аид иллүстрасијалар топланылмалыдыр. Бурада халг драмлары һаггында мүвафиг фикирләрин олмасы жанр барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр. Һәмин бөлмәдә ушаг ојунлары һаггында мә'лумат вермәк, бир-ики ојунун мәзмунуну иллүстрасија илә бирликдә експонат кими нүмајиш етдирмәк лазымдыр.

Дастан ашыг јарадычылығынын ән зәнкин һиссәсини тәшкил едир. Бу жанрын классик нүмунәләри кими, «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис олунур. «Китаби-Дәдә Горгуд»ла бағлы ашағыдакы експонатларын олмасы тәдрисин әјанилијини тә'мин едир. Әввәла, дастанын ики варианты үзрә бојларын сијаһысы чыхарылмалы, Дрезден вә Ватикан нүсхәләри һаггында гысача мә'лумат олмалыдыр. Бојлардакы һадисәләрин баш вердији јерләр хәритәдә ишыгландырылмалы, мүасир Азәрбајчанын хәритәси илә биркә експонатлашдырылмалыдыр. Епосун нәшр олундуғу шәһәр вә өлкәләр хүсуси рәнкләрлә көстәрилмәли вә кичик мигјаслы хәритәләрдә нүмајиш етдирилмәлидир. Бојларын тәдгигатчыларынын адлары вә өлкәмиздә чап олунмуш нүсхәләрин ән азы репродуксијалары топланмалыдыр. Истәр «Дәдә Горгуд», истәрсә дә «Короғлу» дастаны илә бағлы кушәдә ејни адлы бәдии филмләрдән кадрларын олмасы мәсләһәтдир.

Фолклор кушәсиндә шифаһи әдәбијјатымызын топлајычы вә тәдгигатчылары һаггында експонат-мә'луматларын верилмәси тәгдирәлајиг олар.

Әлбәттә, бир јазыда фолклор експозисијасы (истәр дијаршүнаслыг вә ја мәктәб әдәбијјат музеји нәздиндә) тәшкилинин мәзмун вә јолларындан сөһбәт ачмаг имкан харичиндәдир. Мәһз буна көрә дә фолклор експозисијасынын тәшкили илә әлагәдар гыса мә'луматла кифајәтләнирик. Музеј үчүн илк нөвбәдә ашағыдакы характерли материаллар топланылмалыдыр: 1) бәдии нүмунәләрә аид мәтнләр јазылмалы, жанрын спесификасы һаггында мә'лумат верилмәлидир; 2) жанрын һәјатда, бәдии јарадычылыгда, инчәсәнәтдә ролуну әјани шәкилдә баша салан, өјрәдән експонат әлдә олунмалы, мүвафиг иллүстрасија, репродуксија вә шәкил топланылмалыдыр; 3) фолклор нүмунәси (лирик, епик вә ја халг драмы олмасындан асылы олмајараг) магнитофона јазылмалы, халг мусигиси олан валлар әлдә едилмәлидир (Бу ишдә халг јарадычылығы «Булаг» верилиши вә мүвафиг радио-телевизија верилишләриндән истифадә етмәк мүмкүндүр).

Бу тәләбләр бахымындан сәмәрәли иш апаран мәктәбләр, кәнч фолклоршүнаслар дәрнәкләри чохдур. Ордубад рајонундакы Ашағы Аза кәнд орта мәктәбиндәки «Шифаһи әдәбијјат сорағында» адлы груп үч илдир фәалијјәт көстәрир. Бу мүддәт әрзиндә групун үзвләри Илич, Чулфа, Бабәк рајонларында, еләчә дә Ордубадын кәндләриндә олмуш, күлли мигдарда шифаһи әдәбијјат нүмунәләри топламышлар. Бунлар әсасында «Јени Ордубад» гәзетиндә «Көј гуршағы» адлы хүсуси сәһифәләр дәрч олунмуш, «Азәрбајчан» журналынын доггузунчу (1979), «Мәдәни-маариф» журналынын дөрдүнчү (1979) нөмрәләриндә груп үзвләринин експедисијаларда әлдә етдикләри ел сәрвәти нүмунәләри верилмишдир.

40-а гәдәр үзвү олан «Шифаһи әдәбијјат сорағында» групуна кәнч мүәллим Рафиг Бабајев рәһбәрлик едир. Бурада бајаты, лајла, дастан вә с. топланылыб нәшр едилмиш нүмунәләрлә мүгајисә едилир, јени нүмунәләр «Фолклор» топлусунда чәмләшдирилир. Шакирдләр фолклор нүмунәләри топламагла јанашы, онлары сөјләјәнләрин сәсләрини магнитофон лентинә јазыр, шәкилләрини чәкирләр. Бүтүн бунларла јанашы, һәр һәфтәнин үчүнчү күнү әдәби-бәдии ахшам кечирилир. Бу тәдбирдә фолклор вә әдәбијјат проблемләринә аид мә'рузәләр охунур, ән'әнәви Молла Нәсрәддин чыхышлары кечирилир, нағыл вә дастанлара аид шакирд тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан иллүстрасијалар нүмајиш етдирилир. Бунлар әдәбијјат кабинетиндә топланылыр вә јени дәрс илиндә јарадылачаг әдәбијјат музејинин фолклор експозисијасыны тәшкил едәчәк експонатлар кими горунур.

Фүзули рајонундакы Кечәкезлү кәнд мәктәбиндә дә бу истигамәтдә хејли иш көрүлмүшдүр.

Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә зәнкин әдәбијјат музејләри јарадылмасы сон вахтлар кениш вүс'әт алмышдыр. Бунлардан бири вә биринчиси Ағдам рајонундакы Гарадағлы кәнд орта мәктәбиндә тәшкил олунмушдур. «ССРИ маариф ә'лачысы» Саһиб Имановун кәркин әмәк вә тәшәббүсүнүн нәтичәси олан музеј кениш мигјаслы вә зәнкиндир. Бу-

Scanned with ACE Scanner

рада ашағыдакы бөлмәләр вардыр: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты; орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты; XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты; Азәрбајчан совет әдәбијјаты; рус әдәбијјаты вә с.

Музејин шифаһи халг әдәбијјаты бөлмәсиндә жанрлара аид мәтнләр, чохлу әдәбијјат топланмышдыр. Ашыг јарадычылығынын көркәмли нүмајәндәләринин һәјатына аид материаллар, онларын әдәби ирси топланмыш китаб вә китабчалар вә с. бөлмәнин гијмәтли експонатларындандыр. Бурада халг маһнылары јазылмыш валлар вә магнитофон лент јазылары вардыр.

Адлары чәкилән мәктәбләрдә «Булаг» верилишиндән мүвафиг һиссәләр лентә алыныр, халг мөвсүм вә мәрасимләрини әкс едән шәкилләр чәкилир. Һәмин тә'лим-тәрбијә очагларында даһа мараглы олан бир иш һәјата кечирилир. Бу, «Халг театрынын көкләри», «Фолклор вә әдәбијјат», «Низами вә фолклор», «Сабир вә фолклор» вә с. мөвзуларда мә'рузәләр охунмасыдыр.

Кәнч фолклоршүнаслар дәрнәкләринин фәалијјәтиндә бир чәһәт дә тәгдирәлајигдир; шифаһи халг әдәбијјатымызын нәшр олунмасы вә тәдгиги тарихи һаггында мә'лумат верән експонатлар да топланылыр. Фолклорумузун исте'дадлы вә әзмкар топлајычы вә тәдгигатчыларындан Ф. Көчәрли, С. Мүмтаз, Һ. Әлизадә, Һ. Зејналлы, В. Хулуфлу, Һ. Араслы, Ә. Ахундов, М. Һ. Тәһмасиб вә башгаларынын фотошәкилләринин вә фәалијјәтләринә аид гыса мә'луматын верилмәси ел сәзүнү гәдирбиләнләринә һөрмәт вә еһтирам тәрбијәсиндә әһәмијјәтлидир. Бунлар шакирдләри һәмин фолклоршүнасларын нүмунәсиндә тәрбијә етмәк үчүн тә'сирли васитәләрдир.

Беләликлә, әдәбијјат музејинә екскурсија бир тәрәфдән әдәбијјат тәдрисинин еффектлијинә имкан верир, әјанилик тә'мин олунур. Дикәр тәрәфдән фолклорла бағлы експонатлар халг јарадычылығынын поетикасы, сөз сәнәти кими әдәбијјатла бағлылығы вә фәргли чәһәтләри барәдә кениш мә'лумат мәнимсәдилмәсинә стимул јарадыр.

Мәктәб әдәбијјат музеји нәздиндә фолклор експозисијасынын јарадылмасы бир тәрәфдән шакирдләрин шифаһи халг әдәбијјаты үзрә билик вә мә'луматларыны ашкара чыхармагда васитә олур, икинчи бир тәрәфдән, шакирдләрдә ахтарычылыг, тәдгигатчылыг, јарадычылыг габилијјәти, бачарыг вә вәрдишләринин инкишафы тә'мин олунур, практик иш просесиндә

нәзәри мә'луматла емпирик билик чәмләшир, фолклор вә онун поетикасы, јарадычылыг просесиндә фолклорун ролу һаггында ајдын тәсәввүр јараныр, елми-нәзәри билик газанылыр. Јарадылан фолклор експозисијасы програм материалларынын тәдрисини әјаниләшдирир, тә'лими оптималлашдырыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРНӘКЛӘРИ ВАСИТӘСИЛӘ ШАКИРДЛӘРИН ҺӘРБИ-ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Мәммәдәли АҒАЈЕВ
Азәрбајчан ММТИ-нин әмәкдашы

КОММУНИЗМ гуручулуғунун мүһүм вәзифәләриндән бири һәртәрәфли инкишаф етмиш вә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик адамлар јетишдирмәкдән ибарәтдир.

Бу чәһәт мәктәбләрин дә гаршысына бөјүк вәзифәләр гојур. Белә ки, кәләчәк коммунизм гуручулары јетишдирән мәктәбләр бүтүн имканлардан истифадә едәрәк шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси гајғысына галыр.

Партијамызын XXV гурултајында јени инсан тәрбијәси мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт верилмишдир. Сов.ИКП XXV гурултајына МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Бизим гурулушумузун күчү, күтләләрин шүурлулуғундадыр. Буна көрә дә партија коммунист шүурлулуғу, коммунизм гурмаг әзми, ирадәси вә бачарығы тәрбијә етмәјә даим гајғы көстәрир. Һесабат дөврүндә адамларын идеја тәрбијәси мәсәләләри, коммунизмин лајагәтли гуручусу олан јени инсан јетишдирилмәси проблемләри бүтүн ишимиздә бөјүк јер тутмушдур» (Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бакы, Азәрнәшр, 1976, сәһ. 78.).

Мә'лумдур ки, шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә тә'лимлә синифдәнкәнар ишләр бир-бирини тамамлајыр, синифдәнкәнар ишләр мәктәблиләрин өзүнүтәрбијәсинә, мүәллимләрин фәрди јарадычылыг лабораторијаларына чеврилир. Бу бахымдан мәктәбләримиздә фәалијјәт көстәрән әдәбијјат дәрнәкләри шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин дәрнәкләр шакирдләри фәаллыға, мүстәгиллијә, ахтарышлар апармаға сөвг етмәклә јанашы, онларын

Scanned with ACE Scanner

ингилаби, дөјүш
совет халгынын, Коммунист Партијасынын тарихи мүбаризәси
вә әмәк ән'әнәләри илә, Совет Ордусунун шәраит јарадыр. Әдәбиј-
илә дәһа јахындан таныш олмасына аләминин сафлашмасын-
јат дәрнәкләри шакирдләрин мә'нәви һазырлашмасында да
да, онларын һәрби хидмәтә даһа јахшы
мүһүм рол ојнајыр.

Әдәбијјат дәрнәкләриндә шакирдләрин һәрби-вәтәнпәр-
вәрлик тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирилмәси, әлбәттә, Сов.
ИКП XXV гурултајынын гаршыја гојдуғу вәзифәләрдән ирә-
ли кәлир. Бу бахымдан Бакы шәһәри Нәсими рајонундакы
54 №-ли мәктәбин әдәбијјат дәрнәјинин шакирдләрин һәрби-
вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси илә әлагәдар апардығы иш мараг
доғурур.

Мәктәбин әдәбијјат дәрнәјинә тәчрүбәли әдәбијјат мүәл-
лими Гисмәт Һүсејнова рәһбәрлик едир. Дәрнәјин 15 нәфәр
үзвү вар. Шакирдләрдән Илһам Һәсәнов, Сәријјә Мәммәдова,
Мәммәд Әһмәдов, Фәхрәддин Мәммәдов, Шәһла Гарајева
дәрнәјин фәалларыдыр.

Чари дәрс илиндә дәрнәкдә М. Рәһимин «Ленинград көј-
ләриндә», Ә. Гасымовун «Гызбурунда тәк мәзар», Һ. Аббасза-
дәнин «Кенерал», Ч. Новрузун «Итмиш кәндин нағыллары»
әсәринин мүзакирәси кечирилмиш, һәмин әсәрләрин мүзаки-
рәсиндә шакирдләрин һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси өн
плана чәкилмишдир.

Ашағыда Ә. Гасымовун «Гызбурунда тәк мәзар» әсәри-
нин мүзакирәсинин тәсвирини веририк.

Дәрнәјин рәһбәри кириш сөзү сөјләјәрәк деди ки, Бөјүк
Вәтән мүһарибәси илләриндә совет кәнчләри унудулмаз шөһ-
рәт газанмышлар.

Инди биз совет кәнчләринин дөјүш мејданларында газан-
мыш олдуглары бу гәһрәманлығы миннәтдарлыг һисси илә
јад едир вә онлара өз еһтирамымызы билдиририк... Бун-
ларын дөјүш јоллары һаггында јазылан һәр бир әсәри
биз һәвәслә охујур, онларын гәһрәманлығы гаршысында баш
әјирик, иftихар һисси илә дүшүнүрүк ки, гәһрәманлар бәшәр
азадлығы уғрунда мүбаризәдә һәлак олублар.

Һөрмәтли јазычымыз Ә. Гасымовун Камил Зүлфүгаров
һаггында јаздығы «Гызбурунда тәк мәзар» повести дә бу
бахымдан бизим үчүн әзиз вә гијмәтлидир. Сонра X синиф
шакирди С. Мәммәдова әсәри тәһлил етди. О деди:—Јазычы
әсәрин прологунда ширин бир зүмзүмә, инсан гәлбини еһти-
заза кәтирән бир диллә бизи кәләчәк һадисәнин гәһрәманы

илә таныш едир. Повестин илк сәһифәләриндән—ананын һекајәтиндән биз кәләчәк гәһрәманын һәјаты илә таныш олуруг. Камил ушагдыр, бүтүн ушаглар кими, Камил јенијетмәдир, бүтүн јенијетмәләр кими, Камил кәнчдир, бүтүн кәнчләр кими. Анчаг Камилдә лап ушаглыгдан нә исә бир гејри-адилик, нә исә анчаг Камилә хас олан бир чәһәт дә көрүрүк. Камилин дүшмәнә нифрәти, гочаглығы, ушаг ојунларында дирибашлығы, ојунлара рәһбәрлик едә билмәк мәһарәти ону башгаларындан фәргләндирир, ајырыр.

Ананын һекајәтиндән мә'лум олур ки, Камил һәлә ушаг икән өз мәһәлләләринин ушаглары илә «дава» ојунлары кечирәр, өз «командасы»ны һәмишә чәтин, кечилмәз јерләрдән апарар вә һәмишә дә гәләбә газанарды. Әсәрдә Камилин бир сифәти даһа характерикдир. О һеч заман асан, учуз «гәләбә»ни хошламаз, һәмишә кечилмәз вә тәһлүкәли көрүнән јерләрдән кедәр, көзләнилмәз јерләрдән «һүчум» едәрди. Камилдә лап ушаг вахтындан күчлү ирадә, «дөјүш»ләрдә «гәләбә» газанмаг әзми инкишаф едир. Заһирән арыг, чылыз көрүнән Камилдә јенилмәз дахили гүввә вардыр. Бу кејфијјәт даим ону гәһрәманлыг көстәрмәјә сөвг едир, ону ирәли апарыр. Мәһз ушаглыгдан бу кејфијјәтә көрә Камил идманын ән чәтин вә «кобуд» нөвү сајылан боксу сечир. Чүнки Камилин дахили кејфијјәтләрини вә һәм дә чәтинлијә дөзә билән, чәтинликдән чыхыш јолуну тез тапа билән бир адамы мәһз бу ојун тә'мин едә биләрди. Камил дә буну сечир, бунда да мүвәффәгијјәт газаныр. Һисс едирсән ки, Камилдә јенилмәз бир дахили гүввә вардыр. Бу гүввә ону даим ахтармаға, јени дөјүш мејданлары тапмаға сөвг едир. Онун үчүн белә бир мәгам јетишир.

Һитлер фашизми гара таун кими јер үзүнү бүрүјүр. Һитлерин сәрсәм хәјалы Вәтәнимиз үзәриндә чәмләшир. Халгымызын фашизмә гаршы өлүм-дирим мүбаризәси башлајыр. Вәтәнин бүтүн намуслу оғуллары фашизмлә мүбаризәјә киришир. Бу заман јүз минләрлә мәрд оғул көнүллү сурәтдә мүһарибәјә јола дүшүр. Биз онларын арасында јенә Камили көрүрүк. Серкејин һекајәти васитәсилә биз Камилин гызғын дөјүшләр заманы көстәрдији бир сыра гәһрәманлыгларла таныш олуруг. Өз һәјатыны гурбан верәрәк башгасынын јашамасыны тә'мин едән бир инсан һаггында Серкеј нечә дә үрәклә данышыр: «...Камил белә адам иди. О өз кәнч һәјатыны дүшмән күлләсинә сипәр етди, мән јашадым, белә бир гәһ-

Scanned with ACE Scanner

рəманы нə илə мүгајисə етмəк олар? Белə бир гəһрəманы нечə унутмаг олар?... Мəн бүтүн һəјатым үчүн, аилəм үчүн, ушагларым үчүн Камилə миннəтдарам. О, бөјүк бир мəрдликлə мəни өлүмүн ағзындан алыб, «кет, јаша!—дејиб. Мəн дə јашамышам вə јашајырам. Мүһарибəдəн сонра али тəһсил алмышам. Аилə гурмушам. Оғул-ушаг атасы олмушам...» Бу сəтирлəр Камилин гəһрəманлығыны өз көзлəри илə көрəн бир адамын һекајəтидир.

Чыхыш едəн З. Əһмəдов деди:—Ағыл кəсə-кəсə, көз көрə-көрə, гулаг ешидə-ешидə өлүмə кетмəк, анчаг идеал гəһрəманын сифəтидир. Бизим Камил дə һəгигəтəн идеаллашыр, о, өзкалəринин сəадəти үчүн өлүмə кедир, өзү дə нечə өлүмə? Мүəллиф бу епизодда һəгигəтəн бизим јурдун чаванларыны тəсвир едир, бизим гəһрəман кəнчлəрин өлмəз бәдии образларыны јарадыр.

Вəтəнин чəтин күнлəриндə бизим јурдун мəрд аталары, шир үрəкли аналары өз өвладларыны дөјүш мејданына көндəрəркəн онлара мүвəффəгијјəт арзулајыр, өз ана-бачыларынын, арвад вə ушагларынын сəадəти вə намусу үчүн мəрдликлə дөјүшмəји төвсијə едир. Дөјүшүн əн чəтин анында, тапшырығын əн мəс'ул јериндə биз јенə Камили көрүрүк. Камил кəшфијјата кедир, əскəрлəрин дедији кими, «дил» тутуб кəтирир, сəмими јолдаш олур, дəрин мəһəббəтлə севəн ашиг олур, тəлəбкар, интизамлы вə гајғыкеш командир олур. Белə сифəтлəр мүасир чəмијјəтимизин јетишдириб тəрбијə етдији адамда ола билəр. Камил əн чəтин дəгигəлəрдə белə өзүнү итирмир, о, јолдашларынын мəнзил башына саламат чатмасы үчүн дүшмəнлə тəкбəтəк дөјүшə кирир. Камил дөјүш мејданында гəһрəмана хас олан кејфијјəтлəр нүмајиш етдирир. Камил бу кејфијјəтилə башгаларына нүмунə олур, башгаларыны да буна руһландырыр. Əсəрин дикəр гəһрəманлары олан Рүстəм вə Павел дајы өз командирлəринин јолу илə кедир вə гəһрəманлыг нүмунəлəри көстəрирлəр.

Дүшмəн кет-кедə гудузлашыр. Онлар нечə олурса-олсун ирəлилəмəк, Гафгазы тутмаг, сонра исə Бакыны əлə кечирмəк истəјирди. Фашистлəр гудузлашдыгча Гызыл Орду һиссəлəри дə онлара бир о гəдəр чидди мүгавимəт көстəрирди. Дөјүшлəр шиддəтлəнир. Бу заман Камилин хидмəт етдији һиссə дə өз мүгавимəтини артырыр, торпағын һəр гарышы уғрунда инадлы дөјүшлəр кедир.

Камил јахынлашмагда олан дүшмəни көрүр вə бүтүн

дөјүшчүлəрин кери чəкилмəсинə əмр едир. Өзү исə пулемјотла дүшмəнə гаршы дəрин кинлə вурушур. Ахырынчы күллəни өзүнə вуруб һəлак олур. Фашистлəр Камилин мејидиндəн дə горхурлар. Онун мејидини асырлар. Санки Камилин мејиди дə дүшмəн үзəринə һүчума кечир, онларын башына од јағдырыр.

Биз гардаш Кабарда—Балкар торпағында, Гызбурун кəндинин мүдафиəсиндə əфсанəви гəһрəманлыг көстəрмиш Камил Зүлфүгаровдан дəрин һүзнлə ајрылыр вə ејни заманда фəхр едирик ки, һəмјерлимиз гардаш торпағыны мүдафиə едəркəн гəһрəманлыгла һəлак олуб. Инди дə һəмин кəндин халгы Камиллə фəхр едир. Кичик мəктəблилəр Камилин һејкəлинин јанында анд ичир вə Камил кими гəһрəманлыг көстəрмəјə сөз вериб пионер галстуку бағлајырлар. Камил инди дə бизимлə бир чəркəдə аддымлајыр.

Азəрбајчан халгынын илк кенералларындан бири олан Ə. Шыхлинскинин һəјат вə фəалијјəти илə шакирдлəри, аз да олса, таныш етмəк мəгсəдилə мəктəбдə истеʼдадлы шаир Н. Һəсəнзадəнин «Кенерал Шыхлински» адлы поемасынын мүзакирəси тəшкил олунмушду. Дəрнəк үзвлəринə билдирилди ки, кенерал Əлиаға Шыхлински һаггында башга мəнбəлəрə раст кəлəнлəр ондан истифадə едиб мүзакирəдə чыхыш едə билəрлəр.

Шакирдлəр бөјүк һəвəслə поеманы охумаға башладылар. Шакирдлəрдəн И. Һəсəнова Ə.Шыхлински, С. Мəммəдова-ја Никар ханым, Е. Шүкүрова исə Н. Нəриманов образлары һаггында данышмаг тапшырылды. Дəрнəјин дикəр үзвлəринə исə фото-стенд тəшкил етмəк мəслəһəт көрүлдү.

Дəрнəјин бүтүн үзвлəри поеманы охујуб гуртарандан сонра онун мүзакирəси кечирилди. Мүзакирəни кириш сөзү илə дəрнəјин рəһбəри Г. Һүсејнова ачараг деди:

—Ушаглар, бу күн сизин мүзакирə етдијиниз «Кенерал Шыхлински» поемасы Азəрбајчан халгынын гəһрəман оғлу Ə. Шыхлинскинин һəјатынын јалныз кичик бир дөврүнə һəср едилмишдир. Ə. Шыхлынски шанлы бир дөјүш јолу кечəрəк кенерал рүтбəсинə кими јүксəлмишдир. О, чар ордусунда хидмəт етмишдир. Бу күн мүзакирəдə сиз онун һəјаты вə фəалијјəти илə даһа јахындан таныш олурсунуз.

Дəрнəк үзвлəриндəн И. Һəсəнова сөз алараг дејир: «Мəн «Кенерал Шыхлински» поемасыны бөјүк мараг вə диггəтлə охудум. Шыхлински кимдир? Онун һəјаты нечə олмушдур?

Scanned with ACE Scanner

Поемада бу суаллара аз чаваб тапмаг мүмкүн олса да, шаир хүсуси штрихләрлә Шыхлинскинин гәһрәманлығына ишарә едир. Шаир кенералын һәјатынын бир сәһнәсини гәләмә алмышдыр. 1920-чи ил. Бакыда һакимијјәт Һәрби Ингилаб Комитәсинин әлинә кечмишдир. Кәнчәдә гијам баш вермишдир. Гијамын тәшкилиндә иштирак едән һәрбичиләр һәбс едилмишләр. Һәбс олунанлар ичәрисиндә Ә. Шыхлински вә С. Меһмандаров да вар иди.

Кенерал Шыхлински Мүсават һөкумәтинин тәркибиндә олмасына бахмајараг, о, Вәтәнини тәрк едиб гачмыр. О, Вәтәнинин сәдагәтли өвлады кими кәндә кетмәји, әкин әкмәји, баг салмағы лазым билир. Ә. Шыхлински Порт-Артурдан гајыданда Газахда ону милли гәһрәман кими гаршыламышдылар. Бәс инди? Инди исә о, бир өвлад кими доғма јурда кетмәк истәјир.

Ә. Шыхлински ингилаб комитәсинә кетмәлидир. О, һәрби кејимдә ораја кедир. Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов ону сәмими гаршылајыр, онун һәјатындан бә'зи епизодлары хатырладыр. Нәриманов кенерала өз тәчрүбәсини фәһлә вә кәндлиләрә өјрәтмәји хаһиш едир.

Шыхлински өзүнүн сәһв етдијини Мүсават һөкумәтинә инандығыны, инана-инана јанылдығыны, јаныла-јаныла инандығыны е'тираф едир. О, Н. Нәриманова дејир ки, мән кетмәдим, галдым. Белә һесаб етдим ки, кәлән һөкумәт ағыллыдырса, онлара лазым оларам. Јох, ағылсызса, өлдүрсүнләр. Әскәр һеч вахт өлүмүндән горхмур. Чәнаб сәдр, көрүнүр, сиз нәји исә кизләдирсиниз. Өлүм һөкмүнүзү охујун. Лакин сәдр Нәриманов өлүм һөкмүнү дејил, Ленинә јаздығы мәктубу охујур.

Әлиаға Шыхлински халгынын вәтәнпәрвәр оғлу кими чыхыш едир. Мәнә елә кәлир ки, поема јарымчыгдыр. Шаир ону тамамламалыдыр.

Никар образы һаггында данышан С. Мәммәдова билдирир ки, Никар ханым тәмкинли, сәбирли, гајғыкеш бир гадындыр. О, Ә. Шыхлинскинин тәкчә севмәклә кифајәтләнмир, она гајғы көстәрир, тәскинлик верир. Никар ханым сәдагәтлидир, меһрибандыр, кенералын јахын көмәкчисидир. Чох вахт Әлиағанын сәнкәриндә онсуз да галмыш, лакин һеч вахт һәјәчанланмамышдыр. Бәс о, нә үчүн Әлиаға Ингилаб Комитәсинә чағырыланда нараһат олур? Она көрә ки, кенералын өлүмүндән горхур. Лакин онун душүндүјү кими олмур. Никар

ханым тәкчә евдар гадын дејил, о, ејни заманда Азәрбајчан торпағында илк шәфгәт бачысы, илк һәким олмушдур. Никар ханым Ә. Шыхлинскинин далынча Ингилаб Комитәсинә кәлир. О, кенералын мејидини истәјир. Лакин о, ичәридә Шыхлинскини көрәндә һәјәчанланыр, биһал олур.

Дәрнәк үзвләриндән Е. Шүкүрова поемадакы Н. Нәриманов образындан сөз ачды. Нәриманов көркәмли дөвләт вә партија хадими кими өлкәнин гајғысына галыр, фәһлә вә кәндлиләрдән дә дөјүшчү, сәркәрдә јетишмәјинә инаныр. Нәриманов өзүнүн мәрамыны—јетимләрә, башсыз кәнчләрә гајғы көстәрилмәсини, дөјүшчүләр һазырланмасыны, һәрби мәктәбләр ачылмасыны бәјан едир. О, кенералын һәјаты илә јахындан танышдыр. Онун «рус артиллеријасынын аллаһы» олдуғуну да, бабасы Видадинин ше'рләрини дә, гајынатасы Һүсејн Әфәндинин гоча Сәбуһинин јахын сирдашы олдуғуну да билир. Нәриманов кенералы инандырыр ки, онун тәчрүбәси чох гијмәтлидир вә Совет һөкумәти һәмин тәчрүбәдән истифадә едә биләр. Нәриманов Порт-Артуру да, кенералын төвбә кағызына гол чәкмәдијини дә хатырладыр. Нәриманов көркәмли бир сијаси рәһбәр кими кенералын нәзәриндә учалыр:

Зәка саһибидир, дәрин охујуб,
Һәлә тарихимиз... душмүр дилиндән.
Белә бир рәһбәрә һәјатым боју
Нә гәдәр еһтијач һисс етмишәм мән.

Нәриманов В. И. Ленинә мүрачиәт едәрәк кенерал Шыхлинскинин көркәмли һәрби мүтәхәссис олдуғуну она билдирир.

Нәриманов јорулмаг билмәдән ишләјир. Мән дә о фикирләјәм ки, поема јарымчыгдыр. Халгымызын бу гәһрәман оғлу һаггында јазмаг, өзү дә чох јазмаг лазымдыр. Мүзакирәдә дәрнәјин дикәр үзвләри дә чыхыш етдиләр. Онлар Ә. Шыхлинскинин «Хатирәләрим» китабында охудуглары парчалар һаггында данышдылар.

Мүзакирәни дәрнәјин рәһбәри Г. Һүсејнова јекунлашдырды. О деди ки, Ә. Шыхлински көркәмли һәрби мүтәхәссис кими артиллеријаја «Шыхлински үчбучағы»ны кәтирмиш, Азәрбајчан дилиндә илк һәрби лүғәтләр тәртиб етмишдир. Ә. Шыхлински һаггында поема дејил, роман јазмаг олар. Сиз онун һәјатыны даһа әтрафлы өјрәнмәк истәјирсинизсә, онун «Хатирәләрим», С. Ибраһимовун «Кенерал Әлиаға Шыхлинс-

Scanned with ACE Scanner

ки» (Азәрнәшр—1975) китабларыны да охујун.

һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси истигамәтиндә мәктәбләрдә һәјата кечирилән belә тәдбирләр шакирдләрдә мә'нәви сафлыг, јүксәк сијаси шүурлулуг, партија вә халга сәдагәт, игидлик, мәтинлик вә гәһрәманлыг, севимли Вәтәни мүдафиә етмәк намина өзүнү гурбан вермәјә һазыр олмаг кими гәчиб сифәтләр тәрбијә едир, онлары һәрби хидмәтә һазырлајыр.

●

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ИСТИФАДӘ ЕТДИЈИМ «ТАПМАЧА-ТАПШЫРЫГ» ҺАГГЫНДА

Һәсән ОРУЧОВ

Жданов рајону. Дашбурун кәнд мәктәбинин мүәллими

МҮӘЛЛИМЛӘРИН габагчыл иш тәчрүбәси чохдан сүбут етмишдир ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә, јери кәлдикчә, әјләнчәли дидактик материаллардан истифадә едилмәси јахшы нәтичә верир; шакирдләрдә дәркетмә марағыны гүввәтләндирмәјә, дәрсләрин сәмәрәлилијини артырмаға мүсбәт тә'сир кестәрир. Буну мән дә өз иш тәчрүбәмдә ајдын һисс едирәм.

Бу мәгаләдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә ән чох истифадә етдијим әјләнчәли чалышма нөвләриндән јалныз бири һаггында данышмаг мәгсәдини гаршыја гојмушам.

Чалышманы шәрти олараг тапмача-тапшырыг адландырырам. Азәрбајчан дили дәрсләриндә belә тапмача-тапшырыглары һәр бир мөвзу, бәнд јахуд бөлмә, һәмчинин дәрслик үзрә бүтүн програм материаллары кечилиб гуртардыгдан сонра тәтбиг етмәк олур. Тутаг ки, VI синифдә морфолокија бөлмәси кечилиб гуртарылмышдыр. Морфолокијанын мүхтәлиф мөвзу вә гајдаларындан верилмиш биликләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә шакирдләрә ашағыдакы тапмача-тапшырығы јеринә јетирмәји тәклиф едирәм.

Јазыја башламаздан әввәл шакирдләрә билдирирәм ки, тапмача-тапшырыг бир аталар сөзүндән, јахуд бајатыдан, ше'р парчасындан вә с. ибарәт олачаг. Бу, јазыја нечә башламаг, сәтирләри нечә көзләмәк һаггында шакирдләрә әввәлчәдән истигамәт вермәк бахымындан ваҹиб шәртләрдән биридир.

Бундан сонра арам-арам, лазым кәлдикдә сөзләрими тәкрар едә-едә јаздырмаға башлајырам.

— Әввәлчә үчүнчү шәхсин тәкини билдирән әвәзлијә хәбәр шәкилчиси әлавә едиб јазын. Ардынча «илһам» сөзүнү јазыб, она, сәнәт-пешә, шәхс билдирән јазылышча дөрд вариантлы шәкилчиләрдән (исимдән исим дүзәлдән) мүвафиг оланыны артырын... вә һәмин сөзү үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләдин. Инди исә «нәзм» сөзүнүн үч һәрфдән ибарәт олан синонимини јазараг, сөзү јијәлик һала салын. Бунун ардынча «сәнәт» исмини дә һәмин шәклә салын; һәмчинс үзвләрин давам едәчәјини нәзәрә алыб, «сәнәт» сөзүндән әввәл вә сонра гојулачаг дурғу ишарәсини јериндә ишләдин.

Инди исә икинчи мисраны јазмаға башлајын.

«Дағ» вә «үст» сөзләрини бирләшдириб јөнлүк һалда јазын. Сонра «дағ» сөзүнү јенидән јазыб, ардынча «гојмаг» мәстәрини икинчи шәхсин тәкиндә фе'лин әмр формасына салын, она исә индики заман фе'ли сифәтини әмәлә кәтирән шәкилчи артырын; «зеһин» сөзүнү исмин јијәлик һалында јазын (унутмајын ки, бу заман сөздә сәсдүшмә һадисәси баш верәчәкдир). Бундан сонра «Зәһмәт» сөзүнү дә һәмин формада ишләдин.

Үчүнчү мисраны дилимиздәки илк мигдар сајыны јазмагла башлајын. Сонра «бајраг» вә «алт» сөзләриндән (јерләрини дәјишмәдән) гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси дүзәлдәрәк јерлик һалда, бунун ардынча исә 1000 сајыны 100-ә вуруб алынан мүрәккәб сајы јазын; нәһајәт, мисраны «милләт» сөзүнү јијәлик һала салмагла тамамлајын.

Дөрдүнчү мисраны «гардаш» сөзү илә башлајыб, она дөрд чүр јазылан сөздүзәлдичи шәкилчи (исимдән исим дүзәлдән шәкилчи) артырараг, јени исим дүзәлдин. Сонра «чаһан» сөзүнүн синонимини (икинчи һечасы «ја» олан) тапыб јазын, она да үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини артырыб, һәр ики сөздән гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси јарадын; нәһајәт, «партија» сөзүнә биринчи шәхсин чәминин мәнсубијјәт шәкилчисини, сонра исә, хәбәр шәкилчисини әлавә едиб јазын. Һәмин сөзүн (јүксәк) һәјәчанла ифадә олунмалы олдуғуну нәзәрә алыб, сонунда мүвафиг ишарә гојмагла мисраны тамамлајын.

Scanned with ACE Scanner

Әјләнчәли тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләрдән бә'зиләри суаллар вериб, көстәриш вахты сәтһидәрк етдикләри компонентләр үзрә јенидән изаһат вермәји (тапмачанын әламәтләрини тәкрар изаһат вермәји) хаһиш едирләр. Бу просес дә баша чатдыгдан сонра синфә мүраҹиәт едирәм:

— Чаваб вермәјә ким һазырдыр?

Шакирдләр әл галдырдылар. Ичазәмлә онлар јаздыглары бәнди охујурлар:

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Дағ үстә дағ гојан зеһнин, зәһмәтин,
Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы партијамыздыр!

Беләликлә, верилмиш «әламәтләрә» көрә бәнди гүсурсуз јазанлары ашкара чыхарыр вә бә'зиләринә гијмәт («5») јазырам.

Белә тапмача-тапшырыглары мүхтәлиф синифләрдә шакирдләрин билик сәвијјәләрини нәзәрә алараг, мүхтәлиф чәтинлик дәрәчәсиндә гурмаг олур. Фајдасы исә одур ки, һәр бир «тәклиф» шакирдләри јүксәк зеһни фәалијјәтә тәһрик едир. Азәрбајчан дилинин грамматик әсасларыны өјрәнмәјә һәвәсләндирир. Ејни заманда онларын естетик зөвгүнү инкишаф етдирир.

Бу нөв тапмача-тапшырыглар шакирдләри тәдричән елә һәвәсләндирир ки, онлар һәр бир мөвзу кечилиб гуртардыгдан сонра белә јохлама апармағы тә'кидлә тәләб едирләр.

●

ЧҮМЛӘНИН ГУРУЛУШУНА КӨРӘ ТӘҺЛИЛИНӘ ДАИР

Баһадур НӘЧӘФОВ
Бакы, 15 нөмрәли интернат-мәктәбин мүәллими

ЧҮМЛӘНИН гурулушуна көрә тәһлили синтактик тәһлилин бир нөвүдүр. Бу тәһлил синтактик тәһлилин дикәр нөвүнә нисбәтән шакирдләр тәрәфиндән чәтин гавранылыр. Бу, мүхтәлиф сәбәбләрлә бағлыдыр. Бунлардан икисинин үзәриндә дајаначағыг.

1) Шәхсли вә шәхссиз чүмләләр арасындакы фәргин јахшы дәрк едилмәмәси илә әлагәдар чәтинлик.

2) Мүштәрәк мүбтәдалы һәмчинс хәбәрли чүмләләрин мүәјјәнләшдирилмәси илә әлагәдар чәтинликләр.

1. Мә'лумдур ки, шәхсли вә шәхссиз чүмләләрин тә'рифиндә белә бир характерик әламәт вардыр: шәхсли чүмләләрдә мүбтәда билаваситә иштирак едир, ја да асанлыгла тәсәввүр олунур.

Мүбтәданын чүмлә дахилиндә фактик олараг иштирак едиб-етмәмәси шакирдләр үчүн о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. Онлар үчүн чәтинлик јарадан мүбтәданын асанлыгла тәсәввүр олунуб-олунмамасындадыр. Бу чүр чүмләләрдә мүбтәда хәбәр тәркибиндәки шәхс сонлуғу илә мүәјјән едилдији үчүн шәхсли һесаб едилир. Шакирдләр исә бу инчә фәргин һәддинә бә'зән вармырлар. Белә чүмләләрин хәбәрләриндәки — шәхс мүхтәлифлијини нәзәрә алмадан, механики олараг бу типли чүмләләри шәхссиз чүмлә һесаб едир вә нәһајәт, бүтөвлүкдә чүмләни һәмчинс үзвлү садә чүмлә кими шәрһ едирләр. Мәсәлән, «Чал, ојнасын» чүмләсиндә мүбтәда билаваситә иштирак етмәсә дә, хәбәрләрдән ајдын олур ки, онлар мүхтәлиф шәхсләрә аиддир вә мүбтәдалар асанлыгла тәсәввүр олунур (сән, о). Әлбәттә, һәр ики хәбәрин тәркибиндәки мүбтәда ејни шәхсә аид олса иди (чал, ојна чүмләсиндә олдуғу кими) онда чүмлә бүтөвлүкдә гурулушча мүрәккәб дејил, садә оларды. Бу типли чүмләләрин гарышдырылмамасы үчүн, јә'ни онларын гурулушча нөвүнүн дүзкүн тә'јин едилмәси үчүн шакирдләрин көзү гаршысында белә чүмләләр гаршылыглы сурәтдә мүгајисә едилмәли, әввәл мүбтәдаларын асанлыгла тәсәввүр олунмасыны, сонра исә онун әсасында һәмин мүбтәдаларын мүхтәлиф шәхсләрә аид олмасы мәсәләсини конкрет фактларла баша салмаг лазымдыр. Бундан сонра онлары бу јолла әмәлә кәлән садә вә мүрәккәб чүмләләр үзәриндә ишләтмәк фајдалыдыр.

Лакин бир мәсәләни дә шәрһ заманы нәзәрдән гачырмамалыјыг: асанлыгла тәсәввүр олунан мүбтәдалар ејни суала чаваб вермирсә, ејни шәхсә аид олсалар да, һәмин хәбәрләрин ифадә етдији фикирләр гурулушча садә јох, мүрәккәб чүмлә кими баша салынмалыдыр. Мәсәлән:

1). Вәтәни чох севирәм, онун е'чазкар тәбиәтинә чохдан вурғунам.

2). Бакыны әввәлләр көрмүшәм, индн көрсәм танымарам.

Һәр ики чүмләнин һәр бириндә биринчи шәхсин тәкини билдирән ики хәбәр (севирәм, вурғунам; көрмүшәм, танымарам) вардыр. Бу хәбәрләрин һәмчинс чаларлыглары олса да вә онлар ејни шәхси билдирсә дә, һәмин чүмләләр ајры-ајрылыгда сада дејил, мүрәккәбдир. Чүнки бурада шәхсли чүмләләри әмәлә кәтирән хәбәрләр ејни сөзлә бағлы олсалар да, ејни суала чаваб вермирләр. Биринчи чүмләнин тәркибиндәки **севирәм** вә **вурғунам** хәбәрләри **нә едирәм?** вә **нәјәм?** суалларына, икинчи чүмләнин тәркибиндәки **көрмүшәм** вә **танымарам** хәбәрләри исә ујғун олараг **нә етмишәм?** вә **нә етмәрәм?** суалларына чаваб олур. Бу чүр суал мүхтәлифлији исә һәмин фикирләри гурулушча садәликдән чыхарыб мүрәккәб һала салыр.

Бүтүн бу дејилән нәтичәләрә шакирдләр шәхсли вә шәхссиз чүмләләр һаггында ајдын тәсәввүр әлдә етдикдән сонра наил олурлар.

2. Һәмчинс үзвләрә аид мә'луматын јахшы изаһ олунмамасы да чүмләнин гурулушча нөвүнүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә шакирдләри чидди чәтинлијә салыр. Бу вәзијјәт ән чох өзүнү һәмчинс вә һәмчинс олмајан хәбәрли чүмләләрин дүзкүн фәргләндирилмәмәсиндә көстәрир.

Шакирдләрә әјани олараг конкрет чүмләләр вә тәсвири рәсмләр әсасында изаһ едилмәлидир ки, чүмләнин садә вә ја мүрәккәб олмасы һәмин чүмләнин хәбәриндән чох асылыдыр. Јухарыда дејилдији кими, шакирдләр бә'зән һәмчинс үзв үчүн тәләб олунан шәртин биринчи тәрәфи илә (ејни сөзлә бағлылығы) кифајәтләнир, икинчи тәләбә (ејни суала чаваб вериб-вермәмәси мәсәләсинә) мәһәл гојмадыглары үчүн һәмчинс олмајан хәбәрләри дә һәмчинс хәбәрләр кими баша дүшүр вә беләликлә, мүрәккәб чүмләни садә чүмлә кими изаһ едирләр.

Демәли, чүмләнин хәбәрләри һәмчинсдирсә, ону анчаг садә чүмлә кими изаһ етмәк лазымдыр.

Мүштәрәк мүбтәдалы чүмләләрдә хәбәрләр шәхсә кәрә мүбтәда илә узлашмырса, һәмин чүмлә садә дејил, мүрәккәб чүмләдир. Чүнки онун хәбәрләри һәмчинслик вәзифәсиндән чыхыр вә ајрылыгда һәр бир хәбәр өзү үчүн асанлыгла тәсәввүр олунан мүбтәда илә шәхсә көрә узлашыр, јә'ни һәр бир хәбәрин ајры-ајрылыгда өзү илә шәхсә көрә узлашан мүбтәдасы олур. **Дедим, билди** чүмләсиндә олдуғу кими.

ФЕ'ЛЛӘРИН СИНОНИМЛИЈИ

1. Верилмиш синоним фе'лләри һәрәкәтин гүввәтләнмәси бахымындан сечиб ардычыл шәкилдә јазын.

1) нараһат олмаг
2) дәһшәтә кәлмәк
3) ваһимәјә дүшмәк
4) тәшвишә дүшмәк
(Чавабы: 1. 4. 3. 2).

1) күлүмсәмәк
2) гәшш етмәк
3) күлмәк
4) шагганаг чәкмәк
(Чавабы: 1. 3. 2. 4.)

1) һөнкүрмәк
2) гәһәрләнмәк
3) ағламаг
(Чавабы: 2. 3. 1.)

1) имтаһан етмәк
2) сынамаг
3) јохламаг
(Чавабы: 2. 3. 1.)

2. Верилмиш сөз бирләшмәләриндә икинчи сөзүн синонимләрини тапыб јанында јазын; елә синонимләр сечин ки, бири дикәринин тәкрары олмасын.

1) дүшмәндән горумаг, - -
2) тәбиәти горумаг, - -
3) хәстәликдән горумаг, - -
(Чаваблар: 1. мудафиә етмәк. 2. мүһафизә етмәк. 3. көзләмәк)

3. Верилмиш сөзләрдән һәр биринә ујғун үч фе'л-синоним дүшүнүб јазын.

Сојугдан, - -, - -, - - (әсмәк, үшүмәк, титрәмәк).

Тонгалы - -, - -, - - (јандырмаг, аловландырмаг, алышдырмаг).

Кими исә - -, - -, - - (һирсләндирмәк, әсәбиләшдирмәк, ачыгландырмаг).

Һадисәни - -, - -, - - (данышмаг, сөјләмәк, нағыл етмәк).

Ичласда - -, - -, - -, (нитг сөјләмәк, чыхыш етмәк, мә'рузә етмәк).

4. Верилмиш фе'лләрә синонимләр дүшүнүб јазын.

дујмаг, - -
динләмәк, - -

кефсизләмәк, - -
отурмаг, - -

Scanned with ACE Scanner

јола салмаг, - -	хәчаләт чәкмәк, - -
рича етмәк, - -	сорушмаг, - -

Гејд. Бу дидактик материаллардан IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

В. ГУРБАНОВ,
Бакы, 179 №-ли мәктәбин мүәллими.

ЈОХЛАМА ИМЛА МӘТНИ
(V вә VI синифләр үчүн)

Китабын хаһиши

Хаһиш едирәм ки, мәнә чиркли әлләринизлә тохунмајасыныз. Ахы башга охучуларын әлинә дүшәндә онларын гаршысында хәчаләтли ола биләрәм.

Мәним вәрәгләримдә карандаш вә гәләмлә чүрбәчүр шәкилләр чәкмәјин. Бу, јахшы һәрәкәт дејил.

Мәни охујаркән дирсәјинизи үстүмә дирәмәјин, ачыг вәзијјәтдә үзү үстә гојмајын. Мәкәр сизинлә белә рәфтар етсәләр хошунуза кәләрми?

Вәрәгләрими чевирәрәк бармагынызы јашламајын, чүнки сәһифәләрим чиркләнәр вә учлары овулар.

Мәни һиссә-һиссә охујаркән сәһифәләримин арасына карандаш вә ја гәләм гојмајын. Бундан чилдим сөкүлүб-дағыла биләр. Һарада галдығынызы јадда сахламаг үчүн сәһифәләримин арасына кағыз парчасы вә ја әлфәчин гојун ки, мән дә раһат динчәлә билим.

Унутмајын ки, сиздән сонра мән башга охучуларын да гонағы олурам. Мәним һәмишә тәмиз вә сәлигәли галмағыма гајғынызы һеч вахт әсиркәмәјин. Унутмајын ки, мән һамыныза севинч вә фәрәһ бәхш едирәм (120 сөз).

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Ерамыздан әввәл IV әсрдә Македонијалы Искәндәрин гошунлары Һиндистана чатмышдылар. Онлар мө'чүзәләрлә долу олан бу өлкәдә јени вә гәрибә чох шеј көрмүшдүләр. Белә мө'чүзәли шејләрдән бири дә ағ рәнкли ширин күтлә — г ә н д иди. Һиндуслар бу күтләни «сакхара» адландырырдылар. Мараглыдыр ки, бу сөз мүхтәлиф фонетик дәјишикликләрә уграмагла инди дә бир сыра дилләрдә ејни мә'нада ишләнмәкдәдир. Бизим дилимиздәки «шәкәр» сөзү дә (фарс дилиндән алынмадыр) ејни гәбилдәндир.

М. Ә. САБИРИН ДИЛИНДӘ ЖАРГОНИЗМЛӘР

Әлирза ӘЛИЈЕВ
Ләнкәран ШХМШ-нын методисти

КӨРКӘМЛИ совет дилчиси А. И. Ефимов чох һаглы олараг гејд едир ки, сосиоложи жаргонларын бәдии дилдәки ролунун өјрәнилмәси марагла мәсәләләрдән бири олуб онларын әдәби дил илә әлагәсини мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт көстәрир. Бундан башга, мүхтәлиф ичтимаи групплар вә ја синифләр, бә'зән дә тәк-тәк шәхсләр тәрәфиндән јарадылмыш жаргонлар бәдии дилдә образын һәјат вә мәишәт тәрзини, дахили симасыны, ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтини вермәкдә ән көзәл услуби васитәдир.

Мәһз бу мәгсәдлә дә орта мәктәбдә тәдрис олунан һәр һансы бир јазычынын дили үзрә иш апараркән јери кәлдикдә орадакы жаргонизмләрин услуби имканларындан, характерләрин маһијјәтини ачмаг гүдрәтиндән, онларын нә мә'на илә ишләдилмәсиндән вә мә'на чаларлығындан да сөһбәт ачмаг фајдалыдыр.

Унутмаг олмаз ки, шаир вә јазычыларымыз һәрәдыглары образлары даһа чанлы, типик вә инандырычы вермәк үчүн тез-тез ајры-ајры персонажларын лексикасына да мүрачиәт едәрәк ондан өзләринин услуби манерасына ујғун шәкилдә усталыгла истифадә етмиш вә едирләр. Бу бахымдан М. Ә. Сабирин сатирик ше'рләринин дили даһа марагльдыр.

«Сабирин бөјүклүјү орасындадыр ки, дилимиздәки ән ади вә нејтрал дил ваһидләриндән өз мәгсәдинә уғун олараг истәдији шәкилдә истифадә етмәји бачармышдыр» (Р. Мәһәррәмова. Сабирин дили, «Маариф» нәш., 1976, сәh. 84).

Сатирик шаир үмумхалг дилинин елементләрини ајры-ајры ичтимаи зүмрәнин нитгиндә елә мәһарәтлә ишләдир ки, һәмин елемент бурада хүсуси мә'на алараг, жаргонлашыр вә әввәлки мә'насына гаршы дурур. Мәсәлән, баш вурмаг ифадәсинин үмумхалг дилиндә «нәзәрдә тутулмуш јерә кетмәк», «суја баш вурмаг» кими мә'налары һамыја мә'лумдур. Шаир «Икигат олуб, әдәблә бәјә баш вурарды касыб» демәклә һәмин ифадәнин касыбларын дөвләтлиләрә мәчбурән еһтирам көстәриб тә'зим етмәси мә'насында ишләтмишдир.

Ајдындыр ки, үмумхалг дилиндә «иш» сөзү илә лазымлы вә фајдалы бир һәрәкәтин нәтичәси ифадә едилир. Сатирик шаир өз дилиндә һәмин сөзә жаргон мәзмуну верәрәк јазыр:

Та ки бешә јетдикчә тапа иишдә мәһарәт...
Раһәт нәјә лазым еди дүнјада мәишәт,
Гулдурчулуг әркәт.

Башга бир факта диггәт јетирәк:
Чүмлә-чаһан јатса да биз јатмарыг,
Гејрәти-миллијјәтимизи сатмарыг.

Бурадакы **атмарыг, сатмарыг** фе'лләри дә ади мә'надан тәчрид олунуб жаргон функсијасында чыхыш едир.

Шаирин мәнфи типләринин нитгиндә ишләнмиш жаргонлар ики шәкилдә өзүнү кәстәрир. Биринчи тип мәнфидир. Халг дилиндәки мәнфи мә'налы сөзләр дә онун лексикасында **хүсуси јер тутур** вә жаргон кими чыхыш **едир.** Мәсәлән:

1. Гојмајын ај **көһнәләр,** ај **јашдылар,**
Һејвәрәләр һәр јерә **дырмашдылар.**
2. Мәчмуә јазан бир пара **биары** ајылды,
Шаир логәбиндә нечә **идбары** ајылды.

(Моллалар «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин наширләрини «биар», «идбар» адландырырдылар).

3. Дүшдүн **лотулут мәштинә,** ислама **ујушма вә с.**

Мәнфи типләрин лексикасында ишләнән икинчи груп жаргонлар үмумхалг дилиндә мәнфи мә'на ифадә етмир. Лакин мүхтәлиф ичтимаи групларын нитгиндә бу сөзләр мә'насыны дәјишәрәк, жаргон һүгугу газаныр. Мәсәлән:

Тәрк ејләјин чаванлары...
Башлары чашды, гојмајын!
Чеһрә тәрашды, гојмајын!

Бурада «јени фикирләр» мә'насында ишләдилмиш **чаванлар, башы сачлы, чеһрәси тәраш** сөз вә бирләшмәләри халг дилиндә өз-лүјүндә һеч вахт мәнфи мә'на билдирмир. Лакин ше'рдә, бәдии образын дүнјакөрүшү вә ичтимаи давранышы илә әлагәдар олараг, онлар фәрдиләшдирилмишдир; бу исә һәмин сөз вә бирләшмәләрин жаргонлашмасына сәбәб олмушдур. Шаирин сатирик ше'рләриндә бу чүр жаргонлара истәнилән гәдәр тәсадүф олунур.

Шаирин дилиндә ишләнән жаргонларын бир гисмини башга дилләрин елементләри тәшкил едир ки, бу да тәбиидир. Чүнки шаирин јашадығы дөврдә бир груп мәсләксизләр вар иди ки, онлар халгы бәјәнмәдикләри кими, онун дилинә дә һәгарәтлә бахараг дејирдиләр:

Интеликентик, бу ки бөһтан дејил,
Түрки данышмаг бизә шајан дејил,
Түрк дили габили-ирфан дејил
Биз буна гаил олан инсанларыг...
Ај баракаллаһ, нә көзәл чанларыг!

Өзләрини интеликент (әслиндә бу сөз дә жаргон мә'насыны дашыјыр) адландыран ичтимаи групун лексикасында **шимди, насыл, нәк, нердә, бәкләмәк,** «мадмазел», «загаз» вә с. жаргонлары онларын луғәтләринин фәал һиссәсини тәшкил едир.

Сабирин сатирик ше'рләринин гәһрәманлары ајры-ајры түфејли синифләрин нумајәндәләридир. Шаир бунлардан һәр бирини өз дилиндә, өзләринә мәхсус тәрздә данышдырыр. Буна көрә дә бу гәһрәманларын лексикону да бир-бириндән фәргләнир.

Шаир «Нејләјирик Фатма-Түкәзбанлары?! Анналары, Сонјалары јанларыг. Ај баракаллаһ нә көзәл чанларыг!» парчасында ад билдирифи анламајан, милли адәт-ән'әнәләрә һәгарәтлә бахан, Фатма, Түкәзбан, Ханбачы вә Шабачылары чиркин сајыб адларыны мәнфи мә'нада, Анна, Лиза, Сонја кимиләрә һәсәд апарыб адларыны мүсбәт мә'нада ишләдән «интеликентләр»и нитгләринә көрә мүвәффәгијјәтлә фәрдиләшдирмәјә наил олмушдур.

Шаир чары вә чар үсули-идарәсинин нумајәндәләрини чох вахт «иблис», «хәннас» вә «шејтан» жаргонлары илә адландырыр:

Әсрләрчә әмр едиб, сулһ ичрә булмушкән
гәрар,
Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду
накаһ ашикар...

Шаирин әсас тәнгид һәдәфләри олан руһаниләр, бәјләр, мүлкәдарлар вә капиталистләрин нитги чох вахт ашағыдакы жаргонизмләрлә фәрдиләшдирилир.

1) **Шапгалы мүсәлман**—«мүтәрәгги зијалы» мә'насында:
Шапгалы мүсәлманы көрүб лә'н оху һәр дәм.
2) **Фәсли чага**—«јени типли мүәллим» мә'насында:
Дәрс охудур һәр башы фәсли чага.
3) **Бизләр**—«руһанилар, варлылар», **Сизләр**—«маарифпәрвәр адамлар» мә'насында:
Бизләр идик халгын инандыглары
Әскик дејил онлар, вәли **сизләр.**
4) **Башы һавалы**—«ингилаби әһвал-руһијјәли» мә'насында:
Бу дејилми баш-гулағын, **а башы һавалы**
фәһлә?!
5) Јатанлар—«авам чамаат, халг» мә'насында:
Сәс салма **јатанлар** ајылар, гој һәлә јатсын.
6) **Пулсуз киши**—«фәһлә» мә'насында:
Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?! **вә с.**

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Он алтынҹы әсрдә Венесија республикасы хырда пул кәсмиш вә она «газета» адландырмышды. 1556-чы илдә Венесијада илк чап нәшри («Јазылы нәшр») мејдана чыхаркән онун гијмәти бир «газета» мүәјјәнләшдирилмишди. Буна елә мәһкәм алышмышдылар ки, пулун ады («газета») нәшрин адына кечмишди. Италјан сөзү олан «газета» о вахтдан дикәр дилләрин дә луғәт тәркибинә дахил олмушдур. Бизим дилимизә рус дили васитәсилә кечмиш «газет» сөзү мәһз белә бир тарихә маликдир.

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҺАГГЫНДА ДОСТ СӨЗҮ

Рамиз НОВРУЗОВ
филолокија елмләри намизәди

Нәсиминин вә Фүзулинин поезија дүнјасыны, Мирзә Фәтәли кәламыны, Мирзә Чәлил вә Сабирин дузлу сөзүнү, Үзејир вә С. Вурғунун ганадлы илһамыны дүнјаја танытдыран бир дил вар: Азәрбајчан дили! Мәнсуб олдуғу халг вә онун јурду кими јаделли тәчавүзләрә синә кәрән, заман кечдикчә ше'р, сәнәт вә елм дили кими шөһрәт газанан бу дил Совет һакимијјәти илләриндә јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш әдәби дилләрдән биринә чеврилиб, нүфузлу радиостансијалар васитәсилә бејнәлхалг аләмдә сәсләнмәк һүгугу газаныб.

Азәрбајчан дили һәлә гәдимдән өз һүдудларыны ашараг бир сыра өлкәләрдә јајылмыш, М. Ј. Лермонтовун дедији кими, Асијада Авропанын франсыз дили гәдәр кениш анлашма васитәси олмушдур. Бу дилин гәдимлији, мүхтәлиф халглар арасында ишләклији, поетик имканлары, ширинлији әчнәби сәјјаһларын, филологларын, јазычыларын, һәтта торпағымыза һүчум чәкәнләрин белә, диггәтини чәлб етмишдир.

Һәлә ерамыздан әввәл гәдим Азәрбајчан дөвләти олан Албанијанын јазысы олмушдур. О заманлар бураја һүчум едән Рома сәркәрдәси Гнеј Помпеј јарымвәһши халг кими таныдығы дөвләтин башчысындан мәктуб алдыгда тәәччүбүнү кизләтмәмишди. XVII әсрдә Азәрбајчана вә Ирана сәјаһәт едән франсыз сәјјаһы Шарден Азәрбајчан дилинин Гәзвиндә, Әбһәрдә вә бүтүн «Гәрби Иранда» јајылдығыны, бөјүкләрин јашадығы евләрдә данышылдығыны көстәрирди. Сәјјаһ гејд едирди ки, шаһларын Исфаһандакы сарајында фарсчадан чох Азәрбајчан дилиндән истифадә олунур.

Надир шаһын дөврүндән Азәрбајчан дили Әфганыстанда да сәсләнмәјә башлајыр. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, һазырда Әфганыстанын әјаләтләриндә 10 миндән артыг азәрбајчанлы јашајыр.[1] Онлар әслиндә азәрбајчанлыларын әфшарлар (дејилдијинә көрә, индә әсасән, Ағчабәди рајонунда «Әфшар» ады илә танынанлар да һәмин нәсилләндир) тајфасындандыр ки, XVIII әсрин әввәлләриндә Надир шаһ тәрәфиндән Írandan Әфганыстана көчүрүлмүшләр. Надир шаһ өзү дә һәмин тајфадан олдуғу үчүн, көрүнүр, һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк хатиринә нәинки әфшарлары, һабелә Гарабағдан чаванширләри, отузикиләри, кәбирлиләри дә ордусу илә Әфганыстана апармышды. Әфшарлар инди, әсасән, Әфганыстанын Нанакчи, Әфшар Тапа, Гәзни, Гарабағ, Ағча, Дашгарган кими шәһәр вә кәндләриндә јашајыр, ана дилләриндә данышыр, өзләрини чаванширләрә гоһум һесаб едирләр. Һазырда Дашгарган шәһәриндә гызлар үчүн орта мәктәбин Азәрбајчан шаири Мәһсәти Кәнчәвинин адыны дашымасы марагл ыдыр.

[1] Бах: А. М. Аббасов. Некоторые заметки об Афшарах Афганистана. «Советское тюркология», 1975, № 4.

Азәрбајчан дили та гәдимдән чохсајлы гардаш халгларын јурду кими шөһрәт тапан Гафгазда анлашма васитәси олмушдур. X әср әрәб дилчиси Ибн Һөвгәл Гафгаз сәјаһәтиндән сонра Азәрбајчаны нәзәрдә тутараг јазырды: «Дејирләр ки, орада 360 дилдә данышырлар. Бир чох шәһәрләри кәрәнә гәдәр мән буна инанмырдым. Бурадакы һәр бир шәһәрин Азәрбејчан вә фарс дилләриндән әлавә өз дили дә вардыр».

XIX әсрдә Русија вә Авропа илә әдәби, мәдәни әлагәләрин кенишләнмәси Азәрбајчан дилинә сәјјаһларын, јазычы вә алимләрин марағыны артырмыш, онлары бу диллә «Асијаны баштан-баша кәзиб-доланмаг» (Б. Марлински) мүмкүн олдуғу нәтиҹәсинә кәтирмишди. Петербург университетинин мүәллими Л. Будагов Азәрбајчан дилини «бүтүн Гафгаз өлкәсиндә вә Иранда ишләнән», Москва Шәрг Дилләри Институтунун профессору Л. М. Лазарев исә «Асијада әһалинин бүтүн тәбәгәләринин ушаглыгдан данышдығы» дил адландырмышлар.

Азәрбајчан дилинин нүфуз даирәси тарихи-ичтимаи сәбәбләрдән башга, онун поезија дили кими кениш ифадә имканлары, ситгә јатымы, һикмәтли ифадә васитәләри, зәнкин вә ајдын мә'на тутуму, ширинлији, мусигилији, асанлығы илә бағлы иди. Мәрһум профессор Ә. М. Дәмирчизадә һаглы олараг гејд едир ки, «...мүхтәлиф новлу аһәнк ганунунун олмасы бу дилин ше'р үчүн нә гәдәр јарарлы олдуғуну көстәрән ән јахшы бир әламәтдир». Она көрә дә Азәрбајчан дили һаггында фикир сөјләјәнләрин чоху ону бу чәһәтдән тәгдир етмиш, башга халгларын бу диллә марағынын әсасыны бунда көрмүшләр. Кечән әсрин орталарында Гафгаза сәјаһәт едән алман игтисадчы алими А. Гакстгаузен ермәни сәнәткарларынын азәрбајчанча јазыб-јаратмаларынын сәбәби илә марагланмыш вә белә бир нәтиҹәјә кәлмишдир: «Ермәниләр ермәни дилиндә јох, татар (Азәрбајчан — Р. Н.) данышыг дилиндә маһны гошурлар, зира бу дил... поезија дилидир... ән мәшһур ермәни шаирләри өз әсәрләрини даһа кениш јајмаг үчүн һәмишә татар (Азәрбајчан — Р. Н.) дилиндә јазырдылар».

Доғрудан да, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын әсрләр боју давам едән достлуғу, гапы-гапыја гоншу һәјаты онларын тамамилә мүхтәлиф аиләләрә дахил олан дилләринин әлагәсиндә дә өз әксини тапмышдыр. Тарихән вә инди дә ермәни дилиндә Азәрбајчан сөзләринә, шәхс вә јер адларына, аталар сөзү вә мәсәлләрә чох раст кәлмәк олур. Мәсәлән: «Кефы коше, кјанды кјовханы» (Кеф сәнин, кәнд ковханын; «Һинч тапавут га: кечал Һасан, Һасан кечал». Нә тәфавүтү вар: кечәл Һәсән; Һәсән кечәл): «Давен налбендин тарс гама» (Дәвә налбәндә тәрс бахыр) вә с. Көрүндүјү кими, бу мисалларда сөзләрин чоху азәрбајчанчадыр.

Ермәни мәнбәләринә көрә, XVI—XVIII әсрләрдә 40-а гәдәр ермәни ашығы азәрбајчанча сөз сөјләмишдир. Онларын бә'зиләри һәм азәрбајчанча, һәм дә ермәничә мисра вә бәндләр јаратмышлар.

Ермәни халгынын габагчыл адамлары гардаш халгын дилимизә олан белә мүнасибәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, бу дилин мүсбәт хүсусијјәтләрини көстәрмиш вә ермәни әдәби дилиндә бу хүсусијјәтләрдән истифадә етмәјә чалышмышлар. Бу ҹәһәтдән Х. А. Абовјан, М. Налбандјан, М. Абеғјан вә башгаларынын фикирләри, хидмәтләри даһа тәгдирәлајигдир. Кечән әсрдә Х. Абовјанын бу саһәдә ролуну профессор Г. Антонјан белә гијмәтләндирир: «Х. Абовјан јени әдәби дилин јарадылмасында чохсајлы Азәрбајчан сөзләри илә јанашы, елә харичи сөзләрдән дә истифадә етмишдир ки, бунлар Азәрбајчан дили васитәсилә мүвәффәгијјәтлә ермәни данышыг дилинә кечмишдир». Х. Абовјан Азәрбајчан дилини «һәттә гадынларын дә ушагларын белә баша дүшдүјүнү», онун «халгын бә'зи һиссәләри үчүн там бир зәрурәтә» чеврилдијини, Азәрбајчан сөзләринин «ермәни дилинин әсас һиссәсини тәшкил етдијини» көстәрирди. М. Налбандјан исә јазырды ки, «Мән ермәниләрин јашадыглары чох јерләри доламышам. Һәмишә дә чалышмышам ки, тәмиз ермәни дилиндә дејилмиш чүмләләр ешидәм. Лакин бу индијә кими мәнә нәсиб олмамышдыр».

Мә'лумдур ки, чохмә'налы сөзләр, омонимләр, синонимләр Азәрбајчан гошмаларынын вә бајатыларынын башлыча ифадә васитәләридир. Белә зәнкин ифадә имканларынын ермәни дилиндә јајылмамасы ермәни сәнәткарларыны азәрбајчанча јарадычылыға чәлб едирди. Ермәни әдәбијјатшүнасы М. Абеғјан јазыр: «Гаршымызда мүхтәлиф вариантлы 1700-ә гәдәр бајаты вардыр. Тәәссүф ки, бизим дилимиздә чохмә'налы сөзләр, ејни мә'на дашыјан ифадәләр чох аз мигдардадыр. Буна көрә дә бизә таныш олан түркчәјә (Азәрбајчан дилинә—**Р. Н.**) мүрачиәт едирик».

Азәрбајчан фолклору нүмунәләринә, хүсусилә бајатылара бөјүк һөрмәтлә јанашан Х. Абовјан онларын ермәни халгы арасында јајылмасыны лазым билирди. О, дејирди: «Бајатылары о мәгсәдлә јазмышам ки, мәчлисдә чөрәк үстдә түркләрин (азәрбајчанлыларын —**Р. Н.**) дедији белә ше'рләрдән ермәниләр дә дилләри ширинләшмәк үчүн ермәни сајағы десинләр». Х. Абовјан Азәрбајчан дилини ше'р үчүн «поетик вә ширин дил» адландырыр, ону «өзүнүн шаирәнәлији, сәсләнмәси вә ахычылығына көрә грамматик ҹәһәтдән бүтүн дилләр арасында јеканә дил» һесаб едирди. Еле буна көрә дә јени ермәни дилинин (ашхарабар) ән јахшы хүсусијјәтләрини Азәрбајчан дили илә мүгајисә едирди: «Гәдим вә јени дилләрин башлыча фәргли данышыг тәрзи вә синтетик гурулушундадыр. Бу ҹәһәтдән гәдим ермәни дили Авропа дилләринә, јени ермәни дили исә түрк (Азәрбајчан—**Р. Н.**) дилинә бәнзәјир».

Х. Абовјан Тифлис кимназијасында ишләдији заман Азәрбајчан дилинә аид дәрслик тәртиб етмишдир. О, дәрсликдә лексика, грамматика вә орфографија барәдә бәһсләр вермиш, һәмин бәһсләрә азәрбајчанча иллүстратив материаллар ишләмишдир. Х. Абовјан Азәрбајчан дилини јахшы билдији үчүн Мирзә Шәфи нәғмәләринин алман дилинә тәрчүмәсиндә Боденштедтә јахындан көмәклик көстәрмишди.

Азәрбајчан дили бу күн Иранда, Ирагда, гардаш Күрчүстанда аз-чох јајылмыш дилләрдәндир. Һәлә XI әсрдә дилимизин Иранда әрәб дилиндән үстүн мөвгедә дурдуғуну Азәрбајчан шаири Х. Тәбризи ифтихарла белә ифадә едирди:

Әрәб нитги тутулмушдур дилиндән,
Сәни кимдир дејән ким, түркмансан?

Шаир азәрбајчанлы көзәлин нитгини гијмәтләндирир, бу нитгин гаршысында әрәб нитгинин сусдуғуну, тутулдуғуну көстәрирди.

Инди Азәрбајчан дилинин данышыг дили кими мөвгеји Иран филолокијасында диггәти чәлб етмәкдәдир. «Исфаһан» гәзетинин редактору Әмиргулу Әмини «Ифадәли рәвајәтләр» адлы ирһәчмли китабында Исфаһан вилајәтиндә ишләнән Азәрбајчан аталар сөзләрини, мәсәлләри, һикмәтли ифадәләри, халг әдәбијјаты инчиләрини топлајыб чап етдирмишдир. Китабда бә'зи аталар сөзү вә мәсәлләр беләдир: **Әкәр «гәрр» десәк әт, «гурр» десән су верәрәм** (там гуллуғунда дурмаг мә'насында); **Һаныја «бәли», һанә дә «бәли»** (кәләк кәлмәк мә'насында); **Дөрд дивар вә ихтијар** (јаландан ихтијар вермәк мә'насында); **Гузғуну гузу олду** (касыблашмаг мә'насында) вә с.[1]

Азәрбајчан дили Авропа университетләринин бә'зи аудиторијаларында да сәсләнир, тәләбәләрә өјрәдилир. Оксфорд (Инкилтәрә) университетинин профессору С. К. Симсонун инкилис тәләбәләринә Азәрбајчан дилини өјрәтмәк мәгсәди илә 1957-чи илдә чап етдирдији 124 сәһифәлик дәрслик буна мисал ола биләр.[2] Азәрбајчан дилиндә јаранмыш әсәрләрин Алманијада Һанс Петер Әһмәд Шмиде (фолклор саһәсиндә), Полшада Марија Зајончковскаја (С. Вурғунун јарадычылығы саһәсиндә), Чехословакијада Нађја Беднарова («Гачаг Нәби» дастаны) кими алимләр тәрәфиндән тәдгиги һәм дә дилимизә олан марағын нәтиҹәсидир.

Азәрбајчан дили һаггында дост сөзләри вахтилә М. Ф. Ахундовун «дүнја дилләриндән даһа ширин», Ф. Көчәрлинин «бүтүн мүсәлман Шәргинин ән көзәл вә ән чох ишләнән бир дили» кими ифтихар һиссләри долу сөзләрини бир даһа гүввәтләндирир.

●

ОЛ(МАГ), ЕТ(МӘК), ЕЛӘ(МӘК) ФЕ'ЛЛӘРИНИН МҮСТӘГИЛЛИК ХҮСУСИЈЈӘТИ

Мәһәббәт МИРЗӘЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди

КӨМӘКЧИ сөзләр адландырылан ол(маг), ет(мәк) вә елә(мәк) фе'лләриндән сон заманлара гәдәр јалныз мүрәккәб фе'лләр бәһсиндә данышылмышдыр. Лакин һәмин фе'лләрин муасир Азәрбајчан дилиндә мүстәгил ишләндијини дә мүшаһидә етмәк олур.

---

[1] Бах: М. Һачыјев. [illegible] «Азәрбајчан» журналы, 1976, № 10.

[2] Бах: Р. Ахундов. Сәмәд Вурғун харичи мәтбуатда. «Улдуз» журналы, 1976, № 10.

Scanned with ACE Scanner

Белә, тәдрис просесиндә дил-әдәбиjјат мүәллимләри **ол(маг)**, **ет(мәк)** вә **еlә(мәк)** фе'лләринин кәсб етдиjи мүстәгиллик хүсусиjјәтиндән дә ајрыча сөhбәт ачмалы, шакир тәбиәтә малик hәмин фе'лләр hаггында шакирдләрдә дәгиг тәсәввүр јаратмаға чалышмалыдырлар.

Ол(маг) фе'ли ашағыдакы мә'налары ифадә етдикдә мүстәгил сөз кими чыхыш едир:

а) «Јашамаг» мә'насында: 1) Асәфкил бу һәндәвәрдә **олурдулар** (А н а р); 2) О бир дә heч заман **олмајачаг, олмајачаг**. Вәссалам. (Г о б у с т а н топлусу).

б) «Баш вермәк» мә'насында: Көрүрсәнми нәләр **олду?**

в) «Доғулмаг» мә'насында: Јашы алтмышдан кечмәсинә бахмајараг, ахырынчы арвадлан бир гызы **олмушду** (Ә. В ә л и j е в).

г) «Мөвчудиjјәт» мә'насында: 1) Нә өнчә өјлә сәадәт, нә бөјлә зилләт **олаjды** (h. Ч а в и д); 2) Бәлкә орда heч мал-гара **олмады**, Онда нејләјәҹәксән? (Р. Р з а).

ғ) «Чатмаг» мә'насында: Сағлыг олса, күн өjнәндә «Ишыглы» дағда **оларсан** (Ә. В ә л и j е в).

Ол(маг) фе'ли мүстәгил ишләндикдә мә'на нөвләри үзрә дәјишмир. Белә ки, о hәр hансы мә'на нөвү шәкилчисини гәбул етдикдә өз мүстәгиллиjини итирәрәк көмәкчиләшир. Демәли, мүстәгил **ол(маг)** фе'ли јалныз мә'лум нөвдә ишләнир.

Ол(маг) мүстәгил фе'ли гејри-гәти кәләчәк заманын hәм тәсдиг, hәм дә инкар формасында ишләнәркән «ичазә» мә'насыны ифадә едир. Бу вәзиjјәтдә hәмин фе'л битмиш бир фикри ифадә едәрәк чүмлә вәзифәсини дашыјыр:

—Олар?

—Олар! (Олмаз!)

Бә'зән **ол(маг)** фе'ли формача шүhуди кечмиш заманын әламәтинә малик олдуғу hалда, мә'нача ишин кәләчәкдә мүтләг ичра олунаҹағыны билдирир. Бу заман о л д у фе'ли мүәjјән битмиш бир фикри әкс етдирдиjи үчүн чүмлә характериндә олур. Мәсәлән: 1) Јахшы, о л д у. 2) О л д у, јолдаш лејтенант!

Ол(маг) фе'ли формача арзу шәклиндә олуб, шәрт мә'насыны ифадә едир. Мәсәлән: Үч белә евин ола, өhдәсиндән кәләрәм (J. Ә з и м з а д ә). Шәрт мә'насыны билдирдиjи үчүн бу чүмләдә о л а сөзүнү о л с а фе'ли илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Ол(маг) мүстәгил фе'ли бүтүн фе'л формаларынын әламәтләрини вә заман шәкилчиләрини гәбул едә билир.

Дилимиздә елә исим, сифәт, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә әдатлар вардыр ки, **ол(маг)** фе'линдән әмәлә кәлмишдир; бу исә hәмин фе'лин мүстәгиллиjинин бир даhа ајдын сүбут едир. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Ол(маг) фе'линә -ум шәкилчиси артырылмагла исим әмәлә кәтирилир. Мәсәлән: 1)...гәдим сакинләрин синәләриндә отурулан **олумлар**, дејимләр вә әфсанәләр әбәди јашајарды («Г о б у с т а н» топлусу).

2) Бу бир хәјалдыр бу күн; Јолу узун, олуму намүмкүн (Р. Рза).

Ол(маг) фе'линә әввәлчә -маз, сонра исә -ын шәкилчиси әлавә

едилмәклә о л м а з ы н сифәти әмәлә кәлир. Мәсәлән: Башымыза **олмазын** ојун ачдылар.

Ол(маг) фе'линә -ан шәкилчиси артырылмагла индики заман фе'ли сифәт формасы, -муш шәкилчиси әлавә едилмәклә исә hәмин фе'лин кечмиш заман фе'ли сифәт формасы јараныр. Мәсәлән: 1) **Олан** ишләрин сур-тут бунлардыр («Г о б у с т а н» топлусу); 2) Елә бил әлли ил әввәл **олмуш** әhвалатдыр («Г о б у с т а н» топлусу).

Фе'ли сифәт шәкилчиләри фе'лин заман шәкилчиләри илә уjғунлуг тәшкил едир. Бу исә тәсадүфи дејил. Белә ки, фе'ли сифәт шәкилчиләри сөздәјишдиричи заман шәкилчиләринин сөздүзәлдичилиjә доғру инкишафы просесиндә мејдана кәлмишдир. Марағлыдыр ки, h. Чавидин дилиндә **(олмаг)** фе'линдән—ур шәкилчиси васитәсилә дә әмәлә кәлмиш фе'ли сифәтә раст кәлирик: Сәни атмағмы? Бир дүшүн, әчаба: Бу **олур** шејми, нәзәнин Зөhрә?!

Мә'лумдур ки, -дугча шәкилчиси васитәсилә фе'ли бағлама әмәлә кәлир. Лакин hәмин шәкилчинин **ол(маг)** фе'линә әлавә етдикдә башга бир нитг hиссәсинә мәхсус сөз — **олдугча** әдаты јараныр. Мәсәлән: Гыз онун нәзәрләриндән гачмаға чалышараг hәр шеј hаггында **олдугча** ајдын вә гыса чаваблар верирди (И. Ә ф е н д и j е в).

Дилимиздә **ол(маг)** фе'линдән әмәлә кәлмиш даhа бир нечә әдат вар. Суал вә тәәччүб билдирән **олмаја**, хәбәрдарлыг, бир иши дән чәкиндирмәк мәгсәди илә ишләдилән **олмаја-олмаја**, суал ифадә едән **ола** әдатларыны буна мисал кәтирмәк олар. Мәсәлән: 1) **Олмаја** бу оғлана дүшүбдүр мејли? (Р. Р з а); 2) **Олмаја-олмаја** иланы јаралајыб бурахасан (Ә. В ә л и j е в); 3) Оғлан гачары кетди **ола?** (К и т а б и-Д ә д ә Г о р г у д).

Дилимиздәки модал сөзләрин дә бә'зиләри **ол(маг)** фе'линдән төрәмишдир.

Ол(маг) фе'линин шәрт шәклинин тәкрарындан әмәлә кәлмиш о л с а-о л с а модал сөзү имкан дарлығыны, мәгсәд кичиклиjини билдирир. Мәсәлән: Белә кәнч о л с а-о л с а hәрдән тарыны көкләјиб өзү үчүн дынгылдадыр.

Олсун фе'линдән әввәл «бир дәнә дә», «бир нәфәр дә», «бир дамла да» вә с. кими ифадәләрин ишләнмәси илә «бир дәнә дә олсун», «бир нәфәр дә олсун», «бир дамла да олсун» кими модал сөзләр јараныр. Белә модал сөзләрин ишләндиjи чүмләләрдә хәбәр hәмишә инкар формада олур. Мәсәлән: hазырда Ичәришәhәрин әразисиндә **бир дәнә дә олсун** мәктәб бинасы јохдур («Г о б у с т а н» топлусу).

Олур-олсун бирләшмәсиндән әввәл суал әвәзликләри ишләнмәклә әмәлә кәлән модал сөз чүмләдә гәтилик мә'насыны ифадә едир. Мәсәлән: **Фәгәт hәр нечә олур-олсун** рәдд чавабы!

Олсун ки модал сөзү күман, еhтимал мә'насыны билдирир. Мәсәлән: **Олсун ки**, көhнәлик мүчаhидләри, бунлары охујуб ағыз бүзәчәк (Р. Р з а).

Арзу, истәк, гарғыш, мәзәммәт мә'налы **олаjды** модал сөзү дә Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмышдыр.

Ол(маг) мүстәгил фе'линин кечмиш заман инкар формасы чәмләнмиш суал әвәзликләриндән сонра ишләниб, чүмләјә суал мә'насы верир. Әслиндә исә бу, риторик суал характери дашыјыр. Мәсәлән:

Scanned with ACE Scanner

шаван ппаночу?! («Г о б у с т а н» топлусу).
Һараларда олмајыб бу чаван ппаночу?! фе'линин шəрт шəклинин «јахшы-
Суал əвəзликлəри илə ол(маг) фе'линин шəрт шəклинин «јахшы-

Суал əвəзликлəри илə ол(маг) кəтирдији бирлəшмə данышанын мүса-
дыр» сөзүнə гошуларaг əмəлə кəтирдији бирлəшмə данышанын мүса-
һибиндə өзүнə. сөһбəтинə мараг доғурмаг мəгсəдини ифадə едир. Мə-
сəлəн: 1) Кəлəн **ким олса јахшыдыр?** 2) О **һарада олса** **јахшыдыр?**
3) Мүхтəлиф чавабларда бири дə **нə олса јахшыдыр?**

Əлдə олуна билмəјəн бир арзунун, истəјин гүввəтлилијини, бу арзунун арзу олараг галмасындан доған тəəссүф һиссинин күчлүјүнү нəзəрə чатдырмаг үчүн **о л м а д ы** фе'ли тəкрарланыр, араларында **к и** бағлајычысы ишлəнир. Мəсəлəн: Јүз дəфə дедим ки, мəним очағым һарам кəтүрмүр, **о л м а д ы к и , о л м а д ы** (Ə. В ə л и ј е в).

Ол(маг) мүстəгил фе'линдəн əмəлə кəлмиш **о л а н-о л м а з** сөзү чүмлəнин тə'јини функсијасында чыхыш едир. Мəсəлəн: Алты ај Аслан хəстəханалар күнчүндə чүрүјүб **о л а н-о л м а з** пулларыны һəкимлəрə верди (Ч. Ч а б б а р л ы).

Бə'зəн **олан-олмаз,** сөзү субстантивлəшдији үчүн чүмлəдə мүбтəда вə тамамлыг да ола билир. Мəсəлəн: 1) **О л а н-о л м а з ы** бу иди. 2) Онлар мүһарибə иллəриндə **о л а н-о л м а з л а р ы н ы** сатмалы олублар.

Ол(маг) фе'линдəн əмəлə кəлмиш **о л д у ғ у** фе'ли сифəти **кими** гошмасы илə бирликдə чүмлəдə тəрзи-һəрəкəт зəрфлији олур. Мəсəлəн: Лакин бу тəсвир **о л д у ғ у к и м и** көчүрүлмүр («Г о б у с т а н» топлусу).

Олдуғу фе'ли сифəти **һ а л д а** гошмасы илə ишлəндикдə исə зəрфлијин хүсусилəшмəси јараныр. Мəсəлəн: Мəним ијирми доггуз јашым **о л д у ғ у һ а л д а,** һəлə бу күнə гəдəр аилə сəадəти **һаггында** дүшүнмəмишəм (И. Ə ф ə н д и ј е в).

Ола сөзүнүн тəкрары илə əмəлə кəлəн бирлəшмə дə һəмин хүсусилəшмə мə'насыны ифадə едə билир. Мəсəлəн: Азəрбајчан маһны, романс вə арија ифачылығынын нүфузлу бир мəктəби **о л а-о л а** лајигли шакирдлəри чатышмыр («Г о б у с т а н» топлусу).

Ет(мəк), елə(мəк) фе'ллəри исə мүстəгиллик бахымындан **ол(маг)** фе'линдəн кери галыр. Белə ки, ол(маг) фе'линдəн фəргли олараг, **ет(мəк)** вə **елə(мəк)** фе'ллəри јалныз бир мə'нада—ичра мə'насында мүстəгил олур. Бу заман тəлəб олунан објект мүтлəг мүəјјəн тə'сирлик һалда олмалыдыр. Мəсəлəн: Һеч дүшмəн **е ј л ə м ə з** она ким, етдим мəн мана (Ф ү з у л и).

Ет(мəк), елə(мəк) фе'ллəринин мүстəгиллији диалог характерли сөһбəтлəр заманы даһа габарыг нəзəрə чарпыр:

— Сəн ушаглара көмəк етдинми?
— Етдим.

Бурада **етдим** сөзү илк бахышда мүстəгил көрүнүр. Шүбһəсиз, бу мүстəгиллик шəртидир. Садəчə олараг, тəкрара јол вермəк үчүн **көмəк етдим** əвəзинə **етдим** ишлəнмишдир.

Ет(мəк), елə(мəк) фе'ллəри мүстəгиллик кəсб етдикдə фе'ли сифəтлəрин əмəлə кəлмəсинə дə хидмəт едə билир. Һəмин фе'ли сифəтлəр чүмлəнин тə'јини олур. Мəсəлəн: 1) Санма ким, заје олур **е ј л ə д и ј ə н** еһсанлар (Ф ү з у л и); 2) Гучаг-гучаг **е д и л ə н** дадлы вə'длəр пэк чох (Һ. Ч а в и д).

Субстантивлəшдикдə һəмин фе'ли сифəтлəр чүмлəдə мүбтəда,

тамамлыг вəзифəлəриндə дə чыхыш едə билир. Мəсəлəн: Бу вахта гəдəр **е л ə д и к л ə р и м и з** елм дејилди (Б. В а һ а б з а д ə).

Ол(маг) фе'ли кими, **ет(мəк)** вə **елə(мəк)** фе'ллəринин дə сөз јарадычылығы просесиндə иштиракы онларын мүстəгиллијини шəртлəндирəн мүһүм хүсусијјəтлəрдəндир.

ФҮЗУЛИ ВƏ ШИФАҺИ ХАЛГ ƏДƏБИЈЈАТЫ

Тағы ХАЛИСБƏЈЛИ
филолокија елмлəри намизəди

ГОЧА Шəргин дүнјаја бəхш етдији мүдрик сөз усталарынын даһа чох шөһрəтлəнмəсиндə бир тəрəфдəн фитри истедадлары идисə, дикəр тəрəфдəн онларын халгла, халг əдəбијјаты илə бағлылығы олмушдур. Онлар истəр мəнсуб олдуғу халгын, истəрсə дə тəмасда булунан гоншу халгларын милли мəдəнијјəтинə, тарихи кечмишинə дəриндəн бəлəд олмагла рəгбəт бəслəмиш, халга мəхсус олан мүсбəт нə варса истифадə етмəкдəн чəкинмəмишлəр. Бу бахымдан Мəһəммəд Фүзулинин јарадычылығы диггəтəлајигдир. Зəнкин əдəби ирсə малик олан шаир, јарадычылығында шифаһи халг əдəбијјатындан бачарыгла истифадə етмишдир. Фүзули каһ Азəрбајчан нағыллары илə сəслəшəн аллегорик əсəрлəр јарадыр, каһ халг арасында олан əфсанə вə рəвајəтлəри саф-чүрүк едəрəк дастан дүзəлдир, каһ мə'шугəнин ешги наминə хəјали көјлəрдə кəзəн ашигин һəјəчанларыны Лејли, Ширин, Мəчнун, Фəрһад, Хосров, Вамиг, Əзра, Шејх Сəн'ан, Јусиф, Зүлејханын одлу нəфəси илə мүгајисə едир, каһ да миниллəр боју сынагдан чыхмыш аталар сөзү, зəрб-мəсəллəр вə халг ифадəлəрини əдəбијјата кəтирир. Бу јолла јаратдығы һəр бир əсəри чилалајыр, əбəди монументал сəнəт инчиси шəклинə салыр.

Гајнар вə түкəнмəз булаға бəнзəјəн шифаһи халг əдəбијјаты Фүзули јарадычылығына елə шəкилдə һопмушдур ки, охучу вə динлəјичини һејрəтə салмаја билмир.

Фүзулинин гəлби инчə, фикри кениш, əсəрлəри исə үрəклəри фəтһ едəн сеһрə бəнзəјир. Шаир Шəргдə јајылан дастан гəһрəманлары илə өзүнүн ашиглији мүгајисə едир. Бу мүгајисəдə бə'зəн онларла бəрабəр, бə'зəн дə онлардан гат-гат үстүн олдуғуну сөјлəјир:

Мəндə Мəчнундан фүзун ашиглик истe'дады вар,
Ашиги-садиг мəнəм, Мəчнунун анчаг ады вар.
Нола гəл төкмəкдə маһир олса чешмим мəрдүмү,
Нутфеји-габилдүрүр, гəмзəн кими устады вар.
Гыл тəфахүр ким, сəнин һəм вар мəн тəк ашигин,
Лејлинин Мəчнуну, Ширинин əкəр Фəрһады вар.[1]

---

[1] Мəһəммəд Фүзули, Əсəрлəри, I чилд, Бакы, 1958, сəһ. 139.

Елә бил шаир халг арасында јајылан вә јашајан «Лејли вә Мәчнун», «Фәрһад вә Ширин» әфсанәләри илә јанашы, чохдан бәри халгын зөвгүнү охшајан, тојда, бүсатда вә јасда сәсләнән:

Бу јара ким садаға?
Ким гурбан, ким садаға?
Мән Мәчнунун варисијәм,
Гојмарам кимсә дағa.[1]

Јахуд: Әнзим ширин кәлә,
Ширин нар, ширин кәлә,
Фәрһад гајалар чапар,
Көзләјәр Ширин кәлә.[2]

кими бајатылары динләмиш, дујмуш, фитри истe'дадына ујғун гәзәлини јаратмышдыр.

Шаир халг әдәбијјатында кениш јајылмыш олан гәһрәманларын адларыны тез-тез чәкмәклә, онларын мәһәббәт мотивләри илә өзүнүн һисс һәјәчанларыны үлвиләшдирир, ше'рләринин бәдии дәјәрини артырыр. Халг руһуну, халг мә'нәвијјатыны бәдии јарадычылығында әкс етдирмәклә онлары чилалајыр. Әсәрләриндә тез-тез ады чәкилән Лејли, Мәчнун, Фәрһад, Ширин, Вамиг, Әзра кими дастан гәһрәманлары Шәрг халглары ичәрисиндә о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, һәтта бунлар һаггында мүхтәлиф вариантлар да јаранмышдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатындан кәлән мотивләр Фүзули јарадычылығына сүн'и шәкилдә дејил, тәбии гајдада, шаирин бачарығы сајәсиндә һопмушдур. Она көрә дә Фүзули ше'рләринин һәр һансы бирини нәзәрдән кечирәндә һәмин ше'рин чазибә гүдрәтинә әсасән она мәфтун олмаја билмирсән:

Олсајды мәндәки гәм Фәрһади-мүбтәладә,
Бир аһ илә верәрди мин Бисүтуни бадә.
Версәјди аһи-Мәчнун фәрјадымын сәдасын,
Гушму гәрар едәрди башындакы јувадә?
Фәрһаду зөвги-сурәт, Мәчнуну сејри-сәһра,
Бир раһәт ичрә һәр кәс, анчаг мәнәм бәладә.

Шаир һәтта онларын раһәт, өзүнүн исә даһа ағыр мәшәггәтләрлә ешг бәласына мүбтәла олдуғуну хатырладыр вә бәдии шәкилдә гүввәтли тәзад јарадыр. Она көрә дә бу гәһрәманлары әсрләр боју унутмајан халг, Фүзулинин дә сева-сева охумуш, онун әсәрләрини әлдән-әлә көздирмиш, бир дијардан башга бир дијара апармышдыр.

Фүзули сәнәт һамисидир. Фолклордан инчәликлә вә елә шәкилдә истифадә едир ки, о, һәм ше'рин мә'на дәринлијини артырыр, һәм дилини асанлашдырыр, һәм дә охучунун асан баша дүшмәсинә шәраит јарадыр. Халг арасында тез-тез ишләнән «Һәр ашығын бир дөвру вар» аталар сөзүнү ашағыдакы шәкилдә ишләдир:

Сурду Мәчнун нөвбәтин, имди мәнәм рүсвaји-ешг,
Доғру дерләр һәр заман бир ашигин дөвраныдыр.

---

1. Бајатылар, II нәшр, 1960, сәһ. 15. (Топлајаны вә тәртиб едәни: Һ. Гасымов.)

2. Јенә орада, сәһ. 162.

Шаир бу бејтдә шифаһи халг әдәбијјатындан ики тәрәфли истифадә етмишдир. О, һәм мәһәббәт рәмзи кими халгын дилинин әзбәри олан Мәчнуну хатырлајыр, онун да бир вахт рүсвaји-ешг олдуғуну дејир. Һәм дә аталар сөзүнү сәнәткарлыгла ишләдир.

Јахуд: «Ел ағзыны бағламаг олмаз», «Ел ағзы, чувал ағзы» кими аталар сөзләрини шаир чох инчәликлә ишләтмишдир:

Демиш һәр ғөнчәјә ашигликим разын сәба дерләр.
Ел ағзын тутмаг олмаз, горхурам, еј күл, сана дерләр.

Чох мараглыдыр ки, шаир бурада да аталар сөзүндән чох усталыгла истифадә етмишдир. Өзү дә дәјишдирмәдән, тохунмадан, әскилдиб артырмадан елә шәкилдә ишләдир ки, ше'рин асан баша дүшүлмәсинә көмәк едир.

Фүзули јарадычылығында форма илә мәзмун вәһдәти ше'рин мә'налы олмасына сәбәб олур. Һәр бејт мүстәгил шәкилдә биткин бир фәлсәфи, ичтимаи мәсәләни һәм јекунлашдырыр, һәм дә үмумиләшдирир. Һәјати һадисәләрлә бағлы шәкилдә ашиглә мә'шуғәнин һәјәчанларыны габарыг сурәтдә әкс етдирир. Әкәр јухарыдакы бејтин мәзмунуна вә мә'на дәринлијинә диггәтлә јанашсаг бизчә, фикримиз ајдын олар:

«Дејирләр һәр ғөнчәјә ашиг олмағымын сиррини сәба јели хәбәр вермишдир. «Ел ағзын тутмаг олмаз» горхурам сәни дә дејәрләр». Сонракы бејт фикри бир даһа үмумиләшдирир, даһа кениш вә ајдын тәсәввүр јарадыр:

«Ешг дәрдинин әсири чохдур, амма чох мәшһур оланы бизик. Сәнә Лејли, мәнә Мәчнун дејирләр».

Ајдын олур ки, һәлә күл ғөнчә оларкән (сөз ағыздан чыхмамыш) сәба јели ашигин сиррини јајмышдыр. Инди исә Лејли вә Мәчнун кими даһа чох кениш шәкилдә ел арасында данышылдығындан «Ел ағзыны тутмаг олмаз».

Фүзули лирикасында, хүсусилә онун ана дилиндә јаздығы дивандан кәтирдијимиз ашағыдакы мүгајисәләр, шаирин шифаһи халг әдәбијјаты илә нә гәдәр дәриндән бағлы олдуғуну ајдынлашдырыр.

Халгда: Јахшы адам башгасына бөһтан атмаз.
Фүзулидә: Падшаһым, зүлм едиб ашиг сана залим демиш,
Хубрулардан јаман кәлмәз, бу бөһтандыр, сана.
Халгда: Дост доста тән кәрәк,
Тән олмаса кен кәрәк.
Фүзулидә: Чану тән олдугча, мәндән дәрду даг әскик дејил,
Чыхса чан, хак олса тән, нә чан кәрәк, нә тән мана.
Халгда Сағабы бу дүнјада газанарлар.
Фүзулидә: Сәни мәләк көрәли јазмаз олду ешги күнаһ,
Вәли, јазылды бу үздән бәси сәваб сана.
Халгда: Көз көрмәсә үрәк севмәз.
Фүзулидә: Олмазам, һәр ганда ким олсам, киринфтар олмадан,
Бир бәладыр көз, бир афәтдир дили-мәһзун мана.
Халгда: Мин чаным олса һамысы гурбанды.
Јахуд: Мин чаным олса һамысы јара гурбан.
Фүзулидә: Мин чан олсајды каш мәни-дилшикәстәдә,
Та һәр бирилә бир көз олајдым фәда сана
Халгда: Ад мәним, јар өзкәнин.

Scanned with ACE Scanner

Фүзулидә: Әхтәри-бәхтим вәбалин кор ки, ол мәһдән кәлән,
Меһрилордир өзкәјә, човрү чәфаләрдир мана.
Халгда: Күнаһына корә чәза верәрләр.
Фүзулидә: Јох мәндә бир әмәл сәнә шикәстә, аһ әкәр
Ә'малимә корә верә әдлин чәза мана.
Халгда: Көзәлин нөгсаны көзәллијиндәдир.
Фүзулидә: Чыхма јарым кечәләр, әгјар тә'яниндән сағын,
Сән мәһви-евчи-мәлаһәтсән, бу нөгсандыр сана.

Мәһәммәд Фүзулинин јарадычылығында минләрлә белә аталар сөзү вә зәрб мәсәлләрә раст кәлмәк олар вә тапмаг мүмкүндүр. Лакин бундан артыг бәһс етмәјә еһтијач дујмуруг.

Шаир халг тәфәккүрүнүн вә тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан фолклордан бә'зән олдуғу кими истифадә едир, бә'зән дәјишдирир, бә'зән дә һәмин фолклор материалынын мәзмун вә мотивләринә садиг галыр. Беләликлә, халг јарадычылығы әсасында Фүзули ше'ри бүллурлашыр вә бәдии дәјәрини артырмыш олур.

Дедикләримиздән ајдын олур ки, Фүзули һәмишә халг һикмәтинә рәғбәт бәсләмиш вә ондан халгынын оғлу кими севә-севә истифадә етмишдир. Шаирин үрәкләри фәтһ едән лирикасы јалныз Шәрг аләминин дејил, ону таныјан, өјрәнән вә арашдыран Гәрби Авропа шәргшүнасларынын, түркологларынын да диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу да шүбһәсиз Фүзули вүс'әтиндән вә бәдии гүдрәтиндән ирәли кәлмишдир.

Фүзули мәнсуб олдуғу халгын үрәклә дедији:

Сәрин меһ, көзәл ајаз,
Һеј әсир көзәл ајаз.
Гәләмингә мән гурбан,
Гөзәли көзәлә јаз.

бајатысына әсл вәтәндаш кими садиг галмышдыр. Нәтичә олараг демәк олар ки, зәнкин мусиги тәравәтли, магнит чазибәсиндән гүввәтли Фүзули лирикасынын Шәрг аләминдә бу гәдәр кениш јајылмасынын әсас сәбәбләриндән бири дә онун халгла бағлы олмасы, халг тәфәккүрүндән, шифаһи халг әдәбијјатындан бачарыгла истифадә етмәси олмушдур.

●

IV—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ*

IV РУБ

IV СИНИФ—28 саат (20+8)

12) Сөз јарадычылығына аид кечилмишләрин тәкрары—1 с.

13) Шәкилчиләрин јазылышы (о чүмләдән бир чүр јазылан шәкилчиләр һаггында мә'лумат) — 1 с. (§ 41, ч. 286).

* Әввәли мәчмуәмизин 1980-чи ил 3-чү нөмрәсиндә.

14) Шәкилчиләрин јазылышы илә әлагәдар өјрәдичи имла—1 с.

15) РНИ: мәктәбдә кечирилмиш мүәјјән бир тәдбирлә әлагәдар шәхси тәәссүрат әсасында шифаһи вә јазылы инша —3 с.

16) Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси сөз јарадычылығынын васитәләриндән бири кими (бу мөвзу дәрсликдә әһатә олунмамышдыр: 49-чу §-ын вә V синиф үчүн дәрслијин мүвафиг материалларындан, «Мәктәблинин орфографија лүғәти» вә «Имла мәчмуәси»ндән истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр) —2 с.

17) Мүрәккәб сөзләрин јазылышы илә әлагәдар мүхтәлиф өјрәдичи имлалар: лүғәт үзрә, јаралы, изаһлы вә с. имлалар—2 с.

18) Мүрәккәб адлар. Онларын ихтисар формалары сөз јарадычылығынын васитәләриндән бири кими—1 с.

19) Ихтисарла јазылан мүрәккәб адлар: Азәркитаб, Азәрнәшр, рајком, Азнефт, СОРИ, Азәрбајчан ССР, Ермәнистан ССР, БМТ, АДУ, АПИ, ҮИЛКГИ, Сов.ИКП вә с. (бу мөвзу дәрсликдә әһатә олунмамышдыр, материаллары мүәллим өзү тәртиб етмәлидир) — 2 с.

20) РНИ: нағыл характерли мәтн үзрә јығчам ифадә—2 с.

21) Мүрәккәб адларын вә онларын ихтисар формаларынын јазылышына аид чалышмалар, о чүмләдән өјрәдичи имлалар ихтисарла јазылан мүрәккәб адларын охунушу—2 с.

22) Сөз јарадычылығына аид кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси—1 с.

23) Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

24) РНИ: тәсвир характерли инша («Мәктәбимизин е'малатханасы», «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетиндә», «Мәктәбимизин һәјатындә» вә с. мөвзулардан бири үзрә) —3 с.

IV синифдә кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси — (5 с.)

V СИНИФ—36 саат (29+7)

1) Фе'лин заманлара вә шәхсә көрә дәјишмәси (шакирдләрин мөвчуд билијкләринин тәкрары) — 2 с.

2) Фе'лин индики заманы (тәкрар); сону ачыг саитлә битән фе'лләрин индики заманла тәләффүзү (башлајыр—[баш-

Scanned with ACE Scanner

лыјыр], ишләјирәм—[ишлијирәм], көзләјирик—[көзлүјүрүк] вә с.) — 2 с.

3) РНИ: инша үчүн материал топламаг; 392-чи чалышманын мәтниндән нүмунә кими истифадә етмәклә «Мәктәбимизин иклин залы», јахуд «Мәктәбимизин тәчрүбә саһәсиндә», «Чоғрафија мејданчасында» вә с. кими мөвзулардан бири үзрә инша (иншаны шакирдләр евдә јеринә јетирирләр) — 2 с.

4) Фе'лин кечмиш заманы; икинчи вә үчүнчү шәхсин тәкиндә нәгли кечмиш заманын -ыб, -иб, -уб, -үб шәкилчиси илә дә ифадә олуна билмәси (көрмүшсән—көрүбсән, јазмышдыр—јазыб...); белә һалда бә'зән онларын јазылышы илә тәләффүзүнүн фәргләнмәси; сахлајыб—[сахлыјыб], пајлајыб—[пајлыјыб] вә с.—2 с.

5) Фе'лин кәләчәк заманы (тәкрар); сону ачыг саитлә битән фе'лләрин кәләчәк заманда јазылыш вә тәләффүзү үзрә чалышмалар (ишләјәчәк—[ишлијәчәк], шумлајачаг—[шумлујачах] вә с.)—2 с.

6) Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр—2 с. (§ 66).

7) РНИ: шәхси тәәссүратла әлагәдар мөвзуда тәсвир характерли инша («Дүшәркәдә кечән күнләр», «Бир кәзинтинин тәәссүраты», «Дәниз чәнкавәрләри», «Малдарлыг комплекси» вә с. мөвзуларда) — 2 с.

8) Фе'лләрин морфоложи јолла јаранма васитәләри—1 с. (§ 67).

9) Фе'лләрин мә'нача нөвләри—мәчһул фе'лләр—1 с. (§ 69).

10) Гајыдыш фе'лләр—1 с. (§ 70).

11) Гаршылыг фе'лләр—1 с. (§71).

12) Ичбар фе'лләр—2 с. (§72).

13) РНИ: адамларын заһири давранышына аид мүһакимә характерли инша («Давраныш мәдәнијјәти дејәндә нәји баша дүшүрәм», «Мәдәни давраныш совет адамларынын мүһүм кејфијјәтидир» вә с. мөвзуларда)—2 с.

14) Мүрәккәб фе'лләр вә онларын әмәлә кәлмәси (Азәрбајчан дилчилијинә аид мүвафиг әдәбијјатлан, IV синфин дәрслијиндәки 55-чи §-дан вә с. истифадә етмәклә материалы мүәллим өзү һазырлајыр; әсас диггәти мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышына чәлб едир, морфоложи тәһлил вә өјрәдичи имла апарыр)—2 с.

15) Тәсдиг вә инкар фе'лләр—1 с. (§ 73).

16) Фе'лләрин морфоложи тәһлили—1 с.

17) Тәкрар—1 с.

18) Лингвистик мөвзуда шифаһи мүһакимә. Гәбз. Өз јолдашынын рәфтарына аид гәзет мәгаләси—1 с.

19) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

V синифдә кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси—(6 с)

1) Лексика вә фразеолокија—1 с. (§ 7—12).

2) Морфолокија: нитг һиссәләринин үмуми вә фәргли чәһәтләри; нитг һиссәләринин даими вә даими олмајан әламәтләри—3 с. (с. 20—73).

3) Орфографија: нитг һиссәләри илә әлагәдар өјрәнилмиш чәтин орфографик гајдалар—2 с.

VI СИНИФ—29 саат (21+8)

Әдат (10 саат)

1) Әдат бир нитг һиссәси кими—1 с.

2) Әдатларын мә'нача нөвләри (дәгигләшдиричи, гүввәтләндиричи, мәһдудлашдырычы, суал вә инкар әдатлары)—2 с. (§42 с. 280—285).

3) РНИ: Әмәк просесинин тәсвиринә аид инша («Малдарларын һүнәри», «Тохучу гызлар», «Тарлада», «Бол мәһсул уғрунда» вә с. мөвзуларда) — 2 с.

4) Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр (да, дә, ки, анчаг, һәтта, бирчә, нечә, елә, белә, гој, кәл, бах вә с.)— 2 с. (§43. ч. 286—290).

5) Әдатларын јазылышы—1 с. (§ 44, ч. 291—296).

6) РНИ: Ичтимаи-сијаси мөвзуда мүһакимә характерли инша: («Орденли республикам», «Бешиллијин нәһәнк тикинтиләри», «Күч бирликдәдир», «Совет кәнчләринин хошбәхтлији» вә с. мөвзуларда) — 2 с.

7) Әдатларын морфоложи тәһлили—1 с.

8) Тәкрар—1 с.

9) Грамматик тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш —2 с.

Нида (2 саат)

1) Нида хүсуси бир нитг һиссәси кими, нидаһын чүмләдә ролу. Мүрәккәб нидаларын дефислә јазылышы—1 с.

2) Нидаһын интонасијача чүмләдән ајрылмасы. Нидалардан сонра веркүл вә нида ишарәсинин ишләдилмәси — 1 с. (§ 48).

3) РНИ: Мүәјјән тәклифләр ирәли сүрмәклә мәгалә вә һесабат јазмаг—2 с.

Кечнамишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси — (9 саат)

1) Фе'лин формалары һаггында кечилмишләрин тәкрары—2 с. (§ 5—15).

2) Фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама һаггында кечилмишләрин тәкрары—1 с. (§ 16—22).

3) Зәрф һаггында кечилмишләрин тәкрары—2 с. (§ 28—32).

4) РНИ: Ичтимаи-сијаси вә ја әхлаги мөвзуда јохлама ифадә (вә ја инша)—2 с.

5) Көмәкчи нитг һиссәләри (гошма, бағлајычы, әдат вә нида) һаггында кечилмишләрин тәкрары—2 с. (§ 33—48).

6) Нитг һиссәләринин морфоложи тәһлили—1 с.

7) Јохлама имла — 1 с.

VII СИНИФ—22 саат (17+5)

Чүмләдә хүсусиләшмиш үзвләр—(7 саат)

1) Хүсусиләшмиш үзвләр һаггында анлајыш—1 с. (§ 46).

2) Хүсусиләшмиш тамамлыглар. Хүсусиләшмиш зәрфликләр—1 с. (§46).

3) Хүсусиләшмәләрдә савајы, башга, әлавә, һалда, бахмајараг гошмаларындан сонра веркүлүн ишләдилмәси—1 с. (§ 17, ч. 194).

4) РНИ: ичтимаи-сијаси мөвзуда мүһакимә характерли инша («Фәал олмаг нә демәкдир?», «Мән хошбәхтлијин нәдә көрүрәм», «Партија гәләбәмизин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр», «Вәтәндашлыг борчум» вә с.) — 2 с.

5) Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр; бунларын әввәлиндә о чүмләдән, јә'ни, һәмчинин, һабелә вә с. бағлајычы сөзләрин ишләнмәси вә јазыда онларын веркүллә фәргләндирилмәси—2 с. (§ 47).

6) Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 с.

Васитәсиз вә васитәли нитг—(6 саат)

1) Мүәллифин сөзләриндән сонра вә әввәл васитәсиз нитгин ишләнмәси; васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри (тәкрар)—1 с. (§ 48).

2) Васитәсиз нитгин ортасында мүәллифин сөзләринин ишләдилмәси вә бу заман дурғу ишарәләриндән истифадә—2 с. (§ 48).

3) Васитәли нитг — 1 с. (§ 50).

4) Ситат вә ондан истифадә јоллары, ситатда дурғу ишарәләри—1 с.

5) Јохлама имла—1 с.

VII синифдә кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси — (4 саат)

1) Сөз бирләшмәси вә чүмлә һаггында кечилмишләрин тәкрары—1 с. (§ 5—7).

2) Чүттәркибли вә тәктәркибли садә чүмләләр һаггында кечилмишләрин тәкрары—1 с. (§ 10—31).

3) Һәмчинс үзвлү чүмләләр һаггында кечилмишләрин тәкрары—1 с. (§ 34—39).

4) Хүсусиләшмиш үзвләр вә васитәсиз нитг һаггында кечилмишләрин тәкрары—1 с.

5) Ичтимаи-сијаси мөвзуда мүһакимә характерли јохлама инша («Шәһәримизин (кәндимизин) сабаһыны нечә тәсәввүр едирәм», «Мә'наәвијјатда кимә охшамаг истәрдим» вә с. мөвзуларда)— 2 с.

VIII СИНИФ—15 саат (8+7)

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы—(8 саат)

1) Дилин әсас ваһидләри вә онун елми бөлмәләри (§ 77). Фонетика: саит вә самит сәсләрин нөвләри; бир һәрфин мүхтәлиф һәрф функсијасы ифадә етмәси, фонетик тәһлил—1 с.

2) РНИ: Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуда инша—2 с.

3) Орфографија: бөјүк һәрфин вә сөзләрдә дырнаг ишарәсинин ишләнмәси гајдалары; мүрәккәб сөзләрин (мүхтәлиф нитг һиссәләри үзрә) јазылышы; јазылышы чәтин (үмуми гајдаларда мүәјјәнләшмәјән) сөзләр үзәриндә иш вә с. — 2 с.

4) РНИ: лингвистик, ичтимаи-сијаси вә ја әхлаги-етик мөвзуда мәгаләнин тезисләри (бир нөв, јығчам инша характериндә) — 1 с.

5) Дурғу ишарәләри: чүмләнин сонунда дурғу ишарәләри; веркүлүн, нөгтәли веркүлүн, ики нөгтә ишарәсинин функсијалары; тире ишарәси— 1 с.

6) Лексика: сөзүн лексик вә грамматик мә'насы, сөзүн чохмә'налылығы, мәчази мә'на, омоним, антоним вә синоним-

Scanned with ACE Scanner

лөр; үмумишлөк сөзлөр, диалект вө ихтисас сөзлөри, неоло-
кизмлөр, архаизмлөр, фразеоложи бирлөшмөлөр—1 с.

7) РНИ: Инша—2 с.

8) Сөз јарадычылығы: сөз јарадычылығынык әсас васитә-
ләри; сөзүн тәркибинә вә сөз јарадычылығына көрә тәһлил—
1 с.

9) Грамматика: морфоложи вә синтактик тәһлил—2 с.

10) РНИ: јохлама инша— 2 с.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Азәрбајчан совет нәсринин ағсаггалы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, халг јазычысы Сүлејман Рәһимову тәкчә республикамызда дејил, Совет Иттифагынын һәр јериндә танызырлар. Онун икичилдлик әсәрләри «Шамо», «Сачлы», «Ағбулаг дағларында», «Меһман», «Мәнтәбан» роман вә повестләринин «Советскиј писател», «Художественнаја литература», «Госиздат», «Молодаја гвардија» кими мәркәзи нәшријјатлар рус дилиндә дәфәләрлә чап етмишдир. «Шамо»нун, «Самур»ун, «Өтән күнләр дәфтәри»ндән вә с. әсәрләри күрчү, ермәни, өзбәк, Украјна вә ССРИ-дәки дикәр халгларын дилләриндә чапдан бурахылмышдыр. Әчнәби охучулар јазычынын «Һәјат ачары», «Гардаш гәбри» әсәрләри илә франсыз дилиндә таныш олмушлар. «Ата вә оғул» повести әрәб дилинә тәрчүмә олунмуш, «Гојун» әсәри исә АДР-дә алман охучулары арасында бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Испан вә полјак охучулары онун «Су әризәси» һекајәсини марагла гаршыламышлар. Сүлејман Рәһимовун әчнәби дилләрә тәрчүмә олунмуш әсәрләри јалныз бу гејд олунанларла битмир. Һәмин тәрчүмәләрин дәгиг сијаһысыны вермәк дә мүмкүн дејил. Она көрә ки, бөјүк јазычынын китаблары илдән-илә, ајдан-аја ајаг ачыб дүнјаны кәзир.

МЕТОДИСТ МҮӘЛЛИМ

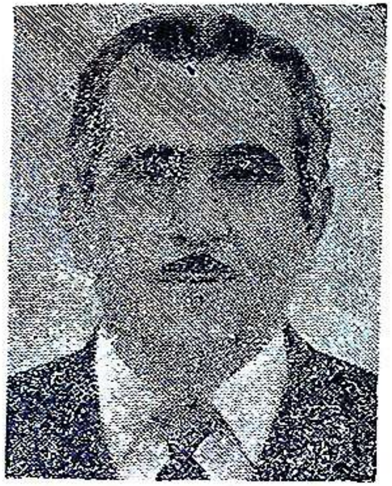

«Бизә ишыг мүәллимликдән кәлибдир. Мүәллим, мүәллимлик бизим һәјатымызын, сәнәтимизин доғма, әбәди ишыг сачан очағы олубдур».

С. РӘҺИМОВ.

О јалныз Ордубад рајонунда дејил, республикамызда өз ишкүзарлығы, јүксәк педагожи усталығы, методики һазырлығы, истеʼдады вә билији илә танышыр. Шакирдләр дә, валидејнләр дә она дәрин һөрмәт бәсләјир вә еһтирам көстәрирләр. Шүбһәсиз, бу, сәбәбсиз дејил. О, дәрс апардығы бүтүн синифләрдә шакирдләрин гәлбинә нүфуз етмәји, јол тапмағы бачарыр, дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә кечир, әјанилликдән кениш истифадә едир. О, кәзәл, ајдын, тәʼсирли нитгә маликдир. Синифдәнкәнар тәдбирләрин бачарыглы тәшкилатчысы, фәал ичтимаијјәтчидир. Ешитдик ки, мүәллимләрин нөвбәти аттестасијасында республика али аттестасија комиссијасы она «Методист мүәллим» ады верилмәси һаггында гәрар гәбул етмиш вә бу гәрар, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин мувафиг әмри илә тәсдиг едилмишдир.

Биз Нәриман Бағыровла көрүшмәк, онун иши илә јахындан таныш олмаг үчүн Ордубад шәһәриндәки Сәмәд Вурғун адына орта мәктәбә кетдик. Севимли шакирдләри илә көркәмли әдибимиз М. С. Ордубадинин ев музејинә екскурсијадан јенicә гајытмыш Нәриман мүәллимлә сөһбәтимиз әдәбијјат кабинетиндәки ојани вәсаитләрлә танышлыгдан башлады. Бурада бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин јарадычылығына һәср едилмиш күшә хүсусилә фәргләнир. Шаирин «Хәмсә»синдә топланмыш әсәрләрә аид мүхтәлиф шәкилләр чанлы вә тә'сирлидир. «Фәрһад Бисүтун дағыны чапыр», «Лејли илә Мәчнун мәктәбдә», «Фитнә өкүзү пилләләрлә јухары галдырыр», «Нүшабә Искәндәри сарајында гәбул едир», «Кәрпич кәсән гоча чавана нәсиһәт едир», «Гары Султан Сәнчәри тәнгид едир» вә саир иллүстрасијалар, һәмчинин М. Ф. Ахундовун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин әсәрләриндәки образлара аид чәкилмиш типләр силсиләси, Нәсиминин, М. Ф. Ахундовун, М. Ә. Сабирин, Н. Нәримановун, С. Вурғунун јарадычлығына аид нәфис шәкилдә тәртиб едилмиш албомлар, даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин анадан олмасынын 110-чу илдөнүмүнә вә Совет Азәрбајчанынын 60 иллијинә һәср едилмиш фотостендләр, албомлар адамда хош тәәссүрат јарадыр. Һисс едирсән ки, бунларын тәртибиндә мүәллим әмәјинин ахтарышлары, мәктәбдә тә'лим-тәрбијәнин әсас тәшкилат формасы олан дәрсин јүксәк сәвијјәдә тәшкили, шакирдләрин јарадычы ишә чәлб олунмасы комплекс шәкилдә һәјата кечирилир вә јахшы нәтичәләр әлдә едилир. Биз методист мүәллимин бир дәрсини динләмәк арзусунда олдуғумузу билдирдик.

— Мәмнунијјәтлә, үрәкдән разыјам,— дејә Нәриман мүәллим бизи VII синифдә нөвбәти әдәбијјат дәрсинә дә'вәт етди. Мөвзу халг шаири Сүлејман Рүстәмин «Гафурун гәлби» поемасынын тәһлили иди. Мүәллим әсәрин мәзмуну, поемадан әзбәр өјрәнмәк үчүн тапшырдығы парчаны шакирдләрдән сорушду, суал-чаваб апарды, сонра јени мөвзунун тәдрисинә кечди. Лөвһәдә Гафур Мәммәдовун вә Синитскинин портретләри чанланды. Синифдә һәмчинин бу ики достун дөјүш сәһнәси вә бакылы Гафурун сибирли Синитскинин голлары арасында әбәди јухуја кетмәси мәнзәрәсини әкс етдирән табло нүмајиш етдирилди.

Нәриман Бағыров сөһбәтини «Инсан инсана гардашдыр» чүмләси илә башлады. О, Гафур Мәммәдовун вә Синитскинин мүстәсна икидлијиндән, сәмими достлуғундан конкрет фактлар кәтирди, бу достлуғун әбәди тәрәннүмүнү олдугча ојани вә чанлы шәкилдә шакирдләрә чатдырмаға чалышды.

— Ушаглар, достлуг олан јердә сәдагәт, вәфа, е'тибар кими өмрү мә'наландыран сифәтләр дә вардыр. Достлуг ән дәрин мә'нада өмрүмүзүн сәһәри, үрәјимизин аһәнки, һәјатымызын тәнтәнәсидир.

Мүәллим сөһбәтинин әсас мөвзунун үзәринә кәтирәрәк давам етди:

— Инди Гара дәнизин саһилиндә, дағларын, тәпәләрин дәнизә синә кәрдији јердә дөш-дөшә вермиш гајалар тәнһа бир мәзары гојнуна алмышдыр. Гәбрин јухары тәрәфиндәки сылдырым гајаны ким исә нечә ил бундан әввәл чапыб бу сөзләри јазмышдыр: «Бурада öз чаныны командиринин—рус гардашынын јолунда гурбан вермиш икид дөјүшчү Гафур Мәммәдов ујујур».

Туапсе уғрунда кедән дөјүшләрдә лејтенант Синитскинин ротасы дүшмәнә арды-арасы кәсилмәдән зәрбәләр ендирирди. Фашистләр дөјүшдә командирин әсас ролуну дәрк етдикләриндән нечә олурса-олсун Синитскини сырадан чыхармағы гәт етмишдиләр. Бирдән Гафурун көзләри дүшмән снајперинә саташды. О, артыг лејтенанты нишан алмышды. Гафур вахты итирмәдән автомата әл атды. Лакин күллә јох иди. Нечә етсин? Көзү баха-баха командирин, гардашдан артыг севдији бу сибирли баласынын һәлак олмасына јол верә биләрдими? Һеч бир заман!

— Јолдаш командир! — дејә Гафур өзүнү Лејтенанта тәрәф атды, енли күрәјини Синитскијә сипәр етди.

Галдырараг достлуғу гәлбиндә бајраг кими,

Дурду Синитскинин өнүндә бир даг кими.

Елә бу заман күллә ачылды. Икид азәрбајчанлы баласы öз чаныны гурбан верди.

Мүәллим совет халгларынын достлуғуна көзәл нүмунә олан бу епизоду данышдыгдан сонра синфә мүрачиәт етди:

Scanned with ACE Scanner

— Ушаглар, кәнч Гафур Мәммәдовун рус Синитскинин һәјаты наминә өз синәсини дүшмән күлләсинә сипәр етмәсинә сәбәб нә иди?

Шакирдләр белә чаваб вердиләр:

Шакирдләр белә чаваб вердиләр:

— Һәгиги достлуг, јолдашлыг вә гардашлыг.

— Бәс Синитскинин Гафура мүнасибәти нечә иди? Гафурун өлүмү она нечә тә'сир бағышлады?

Шакирдләрин һамысы әл галдырды. Хәдичә Нәзәрова аја-га галхыб деди:

— Долғун көзлү командир бу иткидән бағры ган,
Өпдү чәбһә достунун сојуг додагларындан.

Мүәллим дәрси тә'сирли бир сонлугла тамамлады вә шакирдләрә «Гафурун гәлби» поемасында халглар достлуғунун тәрәннүмү» мөвзусунда иниша јазмағы тапшырды.

Дәрсин јүксәк сәвијјәдә кечмәси бизә дә, синфә дә дәрин тә'сир бағышлады. Синифдән хош тәәссүратла ајрылдыг.

Нәриман Бағыров шакирдләри јүксәк әгидәли, вәтәнпәрвәр кәнчләр кими јетишдирмәкдә, онлары дүзкүн, доғручулуг, мә'нәви сафлыг, гәһрәманлыг, һуманистлик, достлуг руһунда тәрбијә етмәклә әдәбијјатын кениш имканларындан бачарыгла истифадә едир. О, бу имканлары даим ахтарыр, үзә чыхарыр, тәдрис заманы јарадычы шәкилдә тәтбиг етмәји бачарыр. О, һаглы олараг сабит дәрс мәрһәләләрини, дәрсин заһири гурулушунун универсаллашдырылмасыны зәрәрли һесаб едир. О дејир ки, мүәллим дәрсә верилән әсас тәләбләрә әмәл етмәклә бәрабәр, һәм дә бу тәләбләрин һәјата кечирилмәсинә чалышмалы, синфин характериндән, шакирдләрин билик сәвијјәсиндән асылы олараг, дәрсдән-дәрсә өз методуну дәјишмәлидир. Тәчрүбәли мүәллим ејни бир дәрси мүхтәлиф синифләрдә, мүхтәлиф үсулларла кечә биләр. Нәриман мүәллим синифдәнхарич охуја да хүсуси диггәт јетирир; шакирдләрдә мүталиәјә марағ ојадыр.

Мүәллимин фәалијјәти дәрсдәнкәнар тәдбирләрдә дә өз әксини бариз шәкилдә көстәрир.

Кечән дәрс илиндә о, «Кичик торпаг» әсәринин мүзакирәсини кечирдикдән сонра «Кичик торпаг»да ахыра гәдәр дөјүшән мүһарибә ветераны Р. Һәсәновун шакирдләрлә көрүшүнү тәшкил етди. Бу тәдбир шакирдләрә күчлү емосионал тә'сир бағышлады.

Нәриман мүәллим шакирдләрдә даим әмәјә мәһәббәт һиссини ашыламаг, бу һисси онларда мөһкәмләтмәк гајғысына галыр. О, әмәк мөвзуларынын тәдриси илә бағлы тәдбирләр һәјата кечирир. Шакирдләри шәһәрин сәнаје мүәссисәләринә екскурсијаја апарыр, әмәк ветеранлары илә көрүшләр тәшкил едир.

Нәриман Бағыров јерли вә мәркәзи мәтбуатда педагожи-методики мөвзуларда тез-тез чыхышлар едир. О, дәфәләрлә республика елми-практик конфрансларынын фәал иштиракчысы олмушдур. «Маариф» нәшријјаты онун габагчыл тәчрүбәсинә аид 1966-чы илдә ајрыча китабча бурахмыш, Нахчыван Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту хүсуси бүллетен нәшр етмишдир. «Нахчыван МССР-ин габагчыл мүәллимләри» (1973), «Әдәбијјат тәдриси вә коммунист тәрбијәси» (1979) адлы китабларда Нәриман мүәллимин иш тәчрүбәси кениш шәрһ едилмишдир.

Нәриман мүәллимин әмәк фәалијјәтинин 30, анадан олмасынын 50 иллији тамам олур; о, өмрүнүн чичәкләнән чағындадыр. Ону бу мүнасибәтлә үрәкдән тәбрик едир, она бундан сонра да бөјүк мүвәффәгијјәтләр арзулајырыг.

Малик МӘММӘДОВ
«Јени Ордубад» гәзетинин редактору,
Гадир РӘФИЈЕВ
Ордубад РХМШ методкабинетинин мүдири.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Хаһиш едирәм, ашағыдакы чүмләләрин хәбәрини көстәрәсиниз вә онларын һансы суала чаваб олдуғуну изаһ едәсиниз:

1) Комиссар чох сәбирли адам иди.
2) Биз јарыша дүнәндән һазырыг.
3) Бизим вәзифәмиз охумагдыр.

А. Мәммәдов — Пушкин рајону.

ЧАВАБ. «Комиссар чох сәбирли адам иди» чүмләсиндә хәбәр **чох сәбирли адам иди** бирләшмәсидир. Бурада тәкчә **адам иди** сөзләрини хәбәр һесаб етмәк олмаз. Чүнки чүмләнин грамматик әсасыны «Комиссар адам иди» шәклиндә мүәјјәнләшдирмәк сәһвдир; белә һалда һәмин сөзләр чүмләдәки фикрин өзәјини ифадә едә билмир. Ахы сөһбәт комиссарын адам олмасындан јох, сәбирли адам олмасындан кедир. Демәк, һәмин чүмләдә мүбтәдаја аид һөкмү билдирән үзв **сәбирли адамдыр** сөзләридир. Бәс **чох** сөзү һансы үзвдүр? Ону тә'јин **һесаб етмәк** доғрудурму? Фикримизчә, јох. Чүнки һәмин чүмләдә **чох** сөзү әдат кими, даһа доғрусу, **сәбирлә** сифәтинин чохалтма дәрәчәсини билдирән әламәт кими чыхыш едир. Буна көрә дә **чох сәбирли адам иди** бирләшмәси бүтөвлүкдә хәбәр һесаб олунмалыдыр.

«Биз јарыша дүнәндән һазырыг» чүмләсиндә хәбәр **һазырыг**, «Бизим вәзифәмиз охумагдыр» чүмләсиндә исә, ајдындыр ки, **охумагдыр** сөзүдүр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, көстәрилән чүмләләрин һеч бириндә хәбәрә мүнасиб суал вермәк мүмкүн дејил. Синтактик тәһлил просесиндә белә һаллар тез-тез гаршыја чыха билир. Лакин бу, тәһлил олунан чүмләдә хәбәрин вә ја дикәр бир үзвүн сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәк үчүн әсас ола билмәз, һәр шејдән әввәл она көрә ки, үмумијјәтлә, суал чүмлә үзвүнүн әламәти сајылмыр, ону (чүмлә үзвүнү) мүәјјәнләшдирмәкдә јалныз методик пријом ролуну ојнајыр.

СУАЛ 1. **Сағ ол** сөзү һансы нитг һиссәсинә дахилдир?
СУАЛ 2. **Көзәтчиләр** сөзү тәркибинә көрә нечә тәһлил едилмәлидир?

Р. Һүсејнова — Бакы.

ЧАВАБ 1. **Сағ ол, худаһафис, бујурун** кими сөзләрин нитг һиссәләринә мүнасибәти мәсәләсинә дилчиләр мүхтәлиф мөвгеләрдән јанашырлар. Мәсәлән, бә'зиләри бунлары әдат, бә'зиләри исә нида һесаб едирләр. Бизчә, икинчинин тәрәфиндә дуранлара даһа чох һагг газандырмаг олар. Чүнки һәмин сөзләр өзүнәмәхсус емосионал һиссләри билдирмәсинә, мә'насы вә сәсләнмәси бахымындан нәзакәт, нифрәт вә с. ифадә етмәсинә, һәтта сәсләнәркән хүсуси интонасија вә жестләрлә бағлы олмасына көрә нидалара даһа ујғун кәлир вә бу нитг һиссәсиндә мүәјјән сөз групуну тәшкил едир. **Салам, күн ајдын, әһсән** вә с. сөзләри дә бу гәбилдән һесаб етмәк, фикримизчә, доғру олар.

Әлбәттә, буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин сөзләр нитгдәки јериндән асылы олараг, өз «нидалыг» тәбиәтини дәјишә дә биләр. Мәсәлән, «Мүкафат үчүн сағ олун», «Инди сиз бујурун», «Салам вердим, саламымы алмадылар» чүмләләриндә **сағ олун, бујурун, салам вердим сөзләри** һеч дә нида олмајыб, әввәлинчиләрдә фе'лин әмр формасында, сонунчуда исә мүрәккәб фе'лин тәркибиндә хәбәр вәзифәсини дашыјыр. Онлардан һәр биринин башга бир фе'лә еквивалент ола билмәси дә буну ајдын сүбут едир: сағ олун — тәшәккүр едирәм; бујурун — кәлин, башлајын; салам вердим — саламлашдым.

ЧАВАБ 2. **Көзәтчиләр** сөзү мүасир дил бахымындан ики морфемдән ибарәтдир: көзәтчи-ләр. Буна көрә ону дүзәлтмә сөз һесаб етмәк, шүбһәсиз, доғру дејил.

Лакин һәмин сөз етимолокијасына көрә бир гәдәр башга характер дашыјыр; белә ки, онун үч морфемдән ибарәт олмасы ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр: **көз-әт-чи**. Мүасир дилимиздә **көзәт** ајрылыгда лексик ваһид кими ишләнмир. Лакин, көрүнүр, бәдии әдәбијјатда, јерли шивәләрдә бунун изләринә тәсадүф олунур; әкс тәгдирдә һәмин сөз «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә (Бакы, 1975, сәһ. 229) өз әксини тапмазды.

Көзәт(мәк) фе'ли бә'зи түрк дилләри үчүн даһа харак- терикдир. Бу барәдә сәһиһ мә'лумата В. В. Радловун 1899-чу илдә Петербургда нәшр олунмуш «Опыт словаря тюркских наречий» адлы лүғәтиндә тәсадүф олунур. Лүғәтин икинчи томунун 1610-чу сәһифәсиндә көстәрилмишдир: **көзәт** —көзләмәк, горумаг, кимә исә гајғы көстәрмәк; мәсәлән, кимсәјә көзәтмәк, әтрафы көзәтмәк, көзәт! (еһтијатлы ол!).

Даһа сонра В. В. Радлов түрк (осм.) дилиндә **«көзәтлә-(мәк)»** фе'линин адыны чәкир. Мә'лумдур ки, бу фе'л бизим дилимиздә дә ишләнир (дашынығ дилиндә).

Дејиләнләри нәзәрә алдыгда бир мәсәлә өз парадоксал характери илә диггәти чәлб едир. Нечә олур ки, **көзәт** морфеминдән -ла шәкилчиси васитәсилә фе'л, -чи шәкилчиси васитәсилә исә исим әмәлә кәлир? Ахы һәмин шәкилчиләрин икиси дә анчаг исим көкләринә битишә билир? (Әввәлинчиси исимдән фе'л, сонракысы исә исимдән исим әмәлә кәтирир). Демәк, **көзәт** морфеми әкәр фе'лдирсә, һәмин шәкилчиләрин она гошула билмәси дилимизин сөз јарадычылығы ганунларына ујғун кәлмир. Бурадан белә еһтимал етмәк олар ки, **көзәт** әслиндә исимдир. Онун тәркиб һиссәсиндәки т елементи, фикримизчә, фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирән шәкилчи дејил. Тәхминән ејни һадисәни ән чох дашынығ дили үчүн характерик олан **сарыт(да)маг, гурут(да)маг** (гурутмаг), **үјүт (дә) мәк** (үјүтмәк) сөзләриндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр; белә ки, бунларда да исимдән фе'л дүзәлдән -ла/-лә шәкилчиләри **сарыт, гурут, үјүт** кими морфемләрә (даһа доғрусу, морфем бирләшмәләринә) гошулмушдур. Әлбәттә, бүтүн бунлар һәмин дил һадисәси илә әлагәдар јенә чидди ахтарышлар апармағы тәләб едир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1980-чи ИЛДӘ ДӘРЧ ЕДИЛМИШ МАТЕРИАЛЛАР

№ сәһ

Тәкмилләшдирилмиш програмлар вә вәзифәләримиз 3 — 3

Методика

З. Абдуллајев—Әруз вәзнли әсәрләрин тәдрисиндә нәзмин хүсусијјәтләринә даир биликләрин ифадәли охуја тәтбигинин бә'зи мәсәләләри 3 — 18

Ә. Бәкиров—Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијә 2 — 26

С. Вәлијев—Синонимика үзрә услубијјат ишләринин тәшкилинә даир 3 — 36

М. Әзимова—IV синифдә чохмә'налы сөзләрин тәдрисинә даир 3 — 26

С. Әлијев—Әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәнилмәсиндә мүгајисә пријомундан истифадә 4 — 25

Ә. Әфәндизадә—Фонетик тәһлилин методикасы 4 — 3

А. Әһмәдова—Әдәбијјат дәрсләриндә Л. И. Брежнев јолдашын хатирә әсәрләриндән нечә истифадә едирәм 1 — 32

Б. Әһмәдов—Проблем ситуасијасы вә Азәрбајчан дили тә'лиминдә онун јери 2 — 11

Ч. Әһмәдов—Бәдии әсәрләрин дәрк олунмасынын бә'зи методик мәсәләләри 3 — 11

Ә. Кәлбәлијев—Нитг һиссәләринә көрә морфоложи тәһлил 4 — 13

Ш. Микајылов, З. Абдуллајев—Әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмлара ишин методикасына даир 3 — 6

Р. Мустафајева—В. И. Ленинин «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» мәгаләсинин тәдрисинә даир 2 — 3

А. Пашајев—М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләринин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән 1 — 27

Т. Рзајев—Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси һаггында 2 — 18

Т. Рзајев—Ирићәчмли әсәрләрин мәнимсәдилмәси принсипләри 4 — 19

А. Сәмәдов—Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси 60 илдә 1 — 3

Scanned with ACE Scanner

А. Һачыјев — Шакирдләрә шеʼр әзбәрләмәјин јоллары һаггында 1 — 23
М. Һәмзәјев — Грамматик бачарыглар вә онларын хүсусијјәти һаггында 1 — 16
Е. Һәсәнова — Јер зәрфләринин јер мәʼналы исимләрлә мугајисәли өјрәдилмәси 2 — 31
Ф. Һәсәнов — Мәтнин мөвзусу вә мәтндән ирәли кәлән әсас фикрин дәрк етдирилмәси 3 — 32

Тәчрүбә трибунасы

М. Ағајев — Әдәбијјат дәрнәкләри васитәсилә шакирдләрин һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси 4 — 51
И. Бабајев — Иншанын планыны нечә тәртиб етмәли 2 — 56
А. Бағыров — Икәп һаггында гејдләр 3 — 59
М. Гасымов — Бәдии тәһлил вә шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәсәләләри 4 — 33
А. Еминов — «Јарадычылыг» анлајышы һаггында 3 — 56
Һ. Мәммәдов — Фолклора аид програмлашдырылмыш карточкаларла дәрсин тәкрары 3 — 40
Ш. Мәммәдов — Мәктәб әдәбијјат музејиндә фолклор експозисијасынын тәшкили 4 — 43
Б. Нәчәфов — Чүмләнин гурулушуна көрә тәһлилинә даир 4 — 60
Һ. Оручов — Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә етдијим «тапмача — тапшырыг» һаггында 4 — 58
А. Пашајев — Дил дәрсләриндә шәхс адларынын изаһы 2 — 60
Һ. Рзајев — Сифәтин тәдрисиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр 2 — 52
Ә. Сәфәров, А. Әһмәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән 3 — 52
Ф. Хубанов — Әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләрин апарылмасынын бәʼзи мәсәләләри 4 — 37
Б. Һәсәнов — IV — VII синифләрдә шакирдләрин синифдәнхарич охусунун програм мөвзулары илә әлагәләндирилмәсинә даир 2 — 45
Н. Һүмбәтов — Јарадычы јазыларын апарылмасында фәнләрарасы әлагәләрдән истифадә 2 — 41
Ә. Чаббарова-Рәһимова — Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан шакирдләрин чари билијини нечә гијмәтләндирирәм 3 — 46

Бәдии әсәрләрин дили

Ә. Әливјев — М. Ә. Сабирин дилиндә жаргонизмләр 4 — 65
Б. Мурадов — Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәсиндә интонасијанын ролу вә имканлары 2 — 35

Нәзәри гејдләр

Б. Абдуллајев — Азәрбајчанда лүғәтчилијин инкишафы һаггында 1 — 39

Н. Абдуллајева — Дил ваһидләринин синонимлији һаггында 2 — 61
Ә. Гулијев — Заман зәрфләринин јаранма јоллары һаггында 2 — 68
Ч. Гарашарлы — «Иди»нин заман функсијасы 1 — 41
Т. Халисбәјли — Фүзули вә шифаһи халг әдәбијјаты 4 — 75
М. Мирзәлијева — Ол(маг), ет(мәк), elә(мәк) феʼлләринин мүстәгиллик хүсусијјәти 4 — 71
А. Мәммәдова — Төрәмә садә сөзләр һаггында 1 — 50
Р. Новрузов — Азәрбајчан дили һаггында дост сөзү 4 — 68
М. Сәлимов — «Фәрәһнамә»нин фразеолокијасы һаггында гејдләр 1 — 44
Ә. Фәрзәлијев — М. П. Вагифин шеʼрләриндә «Дәдә Горгуд» сөзләри 1 — 53
И. Һәкимов — С. Вургун поезијасы вә ашыг шеʼри 2 — 70

Дидактик материаллар

Феʼлләрин синонимлији 4 — 63
Јохлама имла мәтни 4 — 64

Методик ирсимиздән

Һ. Әһмәдов — Ана дили дәрслији проблеминдә илк аддым 1 — 75

Өзүнүтәһсилә көмәк

М. Сәфәров, Ә. Ағајев — Мәктәбдә дил-әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик ишин мәзмуну вә формалары һаггында 1 — 56

Рәʼјләр, хүласәләр

Ә. Аббасов — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәʼлими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси һаггында 1 — 83
И. Нәзәров — Азәрбајчан дили дәрсликләри һаггында 3 — 63
М. Рзајев — Фүзулинин «сөз» рәдифли гәзәли нә үчүн програмдан чыхарылыр? 2 — 85
Г. Талыбов — Дәрслик үзәриндә дүшүнәркән 2 — 79
Т. Халисбәјли, М. Мүсәддиг — Әдәбијјатдан програм лајиһәси һаггында гејдләр 2 — 83

Иш јолдашларымыз

Р. Әлијева, Х. Әлизадә — Илләр өтдүкчә 1 — 72
М. Мәммәдов, Г. Рафијев — Методист мүәллим 4 — 85
А. Рәһимов — Мүәллимин үрәји 2 — 76
М. Һүсејнов, А. Исмајылов — Шәрәфли јолда 1 — 75

Консултасија

Азәрбајчан дилиндән IV — X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары 3 — 82

Scanned with ACE Scanner

IV—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән јазы ишләринин мигдары һаггында 3 — 90
Ә. Әфәндизадә—Суаллара ҹаваб 1 — 83
Ә. Әфәндизадә—Суаллара ҹаваб 2 — 90
Ә. Әфәндизадә, Ә. Кәлбәлијев—IV—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 3 — 66
IV—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 4 — 78
Суаллара ҹаваб 4 — 90

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи» 1 — 93
«Азәрбајҹан дилинин семосиоложиіјасы» 2 — 96
«Азәрбајҹан дилиндән дидактик-грамматик ојунлар» 3 — 92
«Јазычы вә дил» 1 — 95
«Нитг мәдәнијјәти» 2 — 93
«Үмуми дилчилик» 1 — 94

Хроника

Мәҹмуә һаггында охуҹу фикирләри 3 — 94

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор муавини), Ҹ. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә коррректор Зәһрә Рзајева.

Чапа имзаланмыш 23/II-1981-ҹи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги.
ФГ 28171. Сифариш 6884. Тираж 13591.
Гијмәти 25 гәп.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон, 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

ҮМУМИШЛӘК СӨЗЛӘРИН ЗӘНКИНЛӘШМӘСИ МӘНБӘЛӘРИ

Г е ј д. Әјани вәсаит бөјүк вәрәгә үзәриндә чәкилир. «Үмумишләк сөзләр» јазылмыш графа тән ортада олуб нисбәтән ири шрифтләрлә јазылыр, чәрчивәнин ичәриси нарынчы вә ја ачыг-гырмызы рәнклә бојаныр. «Неолокизмләр», «Ихтисас сөзләри», «Диалект сөзләри» вә «Көһнәлмиш сөзләр» графаларынын ичәри фонуну сары, дикәр ики графаны исә ачыг-јашыл вә ја ачыг-бозумтул рәнкдә вермәк мәсләһәт көрүлүр. Графаларын рәнкләрә көрә тәхминән бу cүр фәргләндирилмәси әјани вәсаитин ајдын «охунмасы» вә естетик чәһәтдән чәлбедичи олмасында мүәјјән рол ојнајыр.